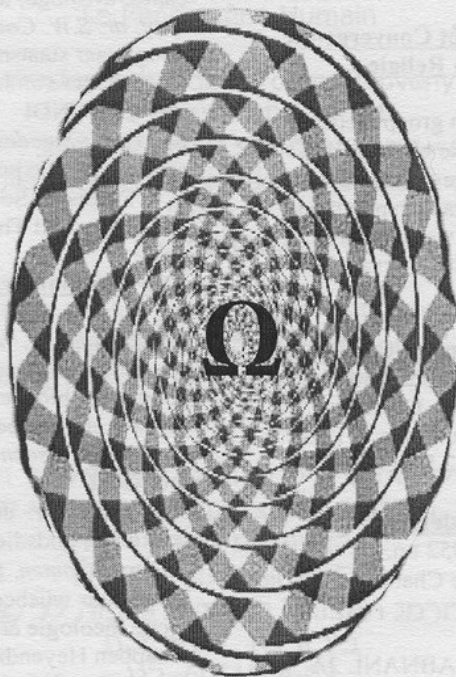

jrg. 13/nr. 2
juni 2006

GAMMA

FORUM OVER ONZE ROL IN DE EVOLUTIE

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

TEN DIENSTE VAN

'HET GENOOTSCHAP TOT CONVERGENTIE VAN WETENSCHAP EN RELIGIE'

GAMMA:

Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt vanaf 2006 vier keer per jaar, t.w. op 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december. Het staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie

(GCWR):

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting TdC. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Abonnementen voor 2006 lopen van 1 jan. tot 31 dec. 2006. U betaalt voor een jaargang van 4 nrs: € 12,50
Losse nrs kosten € 2,50 excl. port.

Betalingen voor Nederland:

op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Heiloo

Vanuit Europa:

Id., o. v. v. het BIC: ABNANL 2A
en IBAN: NL15ABNA0413864952

Adres bestuur Stichting

en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo
tel.: 072-5332690;
e-mail: teilhard@planet.nl
internet: www.teilharddechardin.nl

ISSN: 1570-0089

Kopij: tot 3000 wrd., insturen uiterlijk 15 dagen vóór de verschijningsdatum. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Commissie van aanbeveling:

Prof. dr. Sjoerd L. Bonting - em.
hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog
Zr. drs. Paula Copray - franciscanes, theologe, lerares Engels
Prof. dr. S.W. Couwenberg - em.
hoogleraar staats- en bestuursrecht, hoofdredacteur-directeur van het tijdschrift CIVIS MUNDI
Dr. Taede Smedes - godsdienstfilosoof, 'scientific programme officer' v. d. European Society for the Study of Science and Theology (ESSSAT)

Aan dit nummer droegen bij:

Theo Balder, ir.werktuigbouw
Frans Boenders, in 1982 medewerker van het maandblad 'Streven'
Peter Bogaerts, wetenschappelijk beheerder afdeling moleculaire geneeskunde, K.U.Leuven
Sjoerd Bonting, prof. dr.; em.
hoogleraar biochemie, anglicaans priester en theoloog
Wim Couwenberg, em. hoogleraar staats- en bestuursrecht, hoofdredacteur-directeur van het tijdschrift CIVIS MUNDI
Henk Hogeboom van Buggenum, voorzitter St. Teilhard de Chardin
Hans Richter, technisch ingenieur
Gerrit Teule, schrijver, stralings- en computerdeskundige
Frank Visser, auteur v. "Ken Wilber, denken als passie", godsdienstpsycholoog.
Op de omslag: de cyclische en lineaire ontwikkeling in convergerende beweging naar het punt Omega van Teilhard de Chardin.

Inhoud

	Van de redactie	p. 03
Peter Bogaerts	Interview met prof. dr. Jan Van der Veken	p. 04-10
F. Boenders	Prigogine en Wildiers over Teilhard de Chardin	p. 11-21
Sjoerd L. Bonting	Is convergentie mogelijk?	p. 22-25
Gerrit Teule	Doemdenken of een nieuw verhaal?	p. 26-32
Wim S. Couwenberg	Beschavingsproces als bron van normen en waarden	p. 33-35
Hans Richter	Het tijdperk der portalen	p. 36-38
Theo Balder	Religieuze natuurfilosofie onderzoekt vele vragen - 2	p. 39-41
Gerrit Teule	Commentaar op Theo Balders 'Het verschijnen van levende wezens op onze aarde'	p. 42-43
Frank Visser	Klaar om te wenden?	p. 44-48
Desanne van Brederode	Vriendschap	p. 49
Henk Hogeboom v.B.	Zijn wetten en regels?	p. 50
redactie	Voor u gelezen I - Spontane ordening en de evolutie van proposities ... in de metafysica van Alfred North Whitehead - doctoraalscriptie van Babs Jongman-Nix	p. 51-52
	II - Cees Dekker, Ronald Meester en René Woudenberg (red.): En God beschikte een worm - Over schepping en evolutie	p. 52-55
	III - Mark Heirman: Beschavingen botsen niet - In de tang tussen religie en cultuur	p. 55-56
	IV - Guus Kuijer: Hoe een klein rotgodje God vermoordde	p. 56-57
	V - Harrie Smeets: Hoe god terugkwam in Kabou	p. 57-58
	VI - Peter Russell: De brug tussen wetenschap en God	p. 58-59
	VII - Max van der Linden: Hersenen & gedrag - Evolutie, biologie & psychologie	p. 59-61
	VIII - S.W. Couwenberg (red.): Nederlandse en Vlaamse identiteit	p. 61
	IX - J.M. Otto: Sharia en nationaal recht...	p. 61
redactie	WRR-rapport over de islam Pro-GAMMAatjes	p. 62-63

Van de redactie

Op allerlei gebieden openbaart zich de behoefte aan verandering. Zijn we klaar om te wenden? Zo'n duizend mensen waren geïnteresseerd in deze vraag en betaalden grif € 75,- voor een avond met lezingen hierover. Frank Visser merkt op (p. 44-48) dat dit gebeurde zonder dat duidelijk is wat de nieuwe koers is of wat de oude was, laat staan waar het roer eigenlijk zit. Wat verklaart dan die grote toeloop? Heeft onze welvaart wellicht toch niet gebracht wat we wilden? Of is het de angst? Begint het besef door te dringen, dat - zoals Teule schrijft (p. 26-32) - onze veelgeprezen Westerse intelligentie tot nu toe wel veel interessante en nuttige zaken heeft voortgebracht, maar onze maatschappij tegelijk vastberaden en naar het schijnt stekeblind afstevent op een catastrofe van monsterlijke omvang? Hans Richter ziet het anders (p. 36-38): "De smarten zijn de barensweeën, die een evolutie inluiden. Zonder pijn is er kennelijk geen verandering en ook geen evolutie mogelijk". Hij vergelijkt de individuele mens en de mensheid als geheel met een peuter die kruipend tot lopen komt. Iedereen vindt dat deze daarbij het risico van het herhaaldelijke vallen moet accepteren om vooruit te komen. Zelfs een God zal daarbij niet helpen. Couwenberg verwoordt het (p. 33-35) vanuit een teilhardiaans denken als volgt: "de evolutie [...] krijgt zó het karakter van een 'groei naar', van handelingsvrijheid, en zodoende een morele dimensie". Hij zegt "in de geest van de grondlegger der moderne geschiedfilosofie, G. Vico, geneigd te zijn achter de evolutie een transcendente kracht of wil te veronderstellen die mensen met gebruikmaking van hun deugden en ondeugden naar een bestemming voert". Is er dan nog sprake van een vrije wil? Max van der Linden acht het tegendeel in zijn uitstekend beargumenteerde boek over hersenen en gedrag niet bewezen (p. 59-60)

Erop vertrouwend, dat we nog steeds zelf iets hebben in te brengen, is het dus verstandig oog te hebben voor alternatieve concepten. Op levensbeschouwelijk gebied is dat de procesfilosofie. Prof. Van der Veken vindt deze hopeloos gecompliceerd in haar vocabulair (p. 04-10). Echter, omdat haar bipolaire godsconcept helemaal verzoenbaar is met de inzichten van Teilhard, kunnen ze elkaar verduidelijken en bevruchten. De bioloog Wildiers en de chemicus Prigogine delen die overtuiging (p. 11-21). Ook Sjoerd Bonting geeft in zijn polemieek met Taede Smedes voldoende argumenten voor de mogelijkheid tot convergentie van natuurwetenschappen en theologie, al kan hij tot op heden geen adhesie betuigen met het godsbeeld van de processtheologie. Wellicht brengt Babs Jongman-Nix (p. 51-52) de standpunten hier wat bij elkaar. Zoals ook het rapport van het WRR ons meer begrip kan brengen voor de islam (p. 61). Over God en ons godsbesef is het laatste woord gezien de vele boeken erover (p. 51-61) zeker nog lang niet gezegd. Het leven blijft boeiend!

Interview met prof. dr. Jan Van der Veken¹, procesfilosoof *Peter Bogaerts*

I - Biografische vragen

P.B - *Professor, u bent in de jaren 1950 opgeleid met de neothomistische metafysica en maakte in de jaren 1960 door uw doctoraat over Merleau-Ponty uitgebreid kennis met de fenomenologie. Daarna bent u een andere weg ingeslagen door het procesdenken van Whitehead en zijn opvolgers te bestuderen. Hoe bent u met de ideeën van Whitehead en Hartshorne in aanraking gekomen en wat maakte dat u dit denken bent gaan bestuderen?*

J.VdV - Mijn eerste filosofische opleiding zou je kunnen noemen: een open thomisme, met professoren als mgr. De Raeymaeker en mgr. A. Dondeyne. In de jaren vijftig was de existentiële fenomenologie heel dominant in Leuven. Sartre en Merleau-Ponty waren in de mode. Ik vroeg mij af waarom de meeste auteurs uit die denkstroming atheïsten waren. Dat heeft me van meet af aan geboeid. De jaren zestig waren de periode van de oprukkende secularisatie. We wisten heel goed hoe we over God niet moesten spreken, maar er was heel weinig zicht op hoe het dan wel moest. Ik hoorde eens tijdens een voordracht midden in de jaren zestig dat er ook opbouwende pogingen waren om op een relationele wijze over God te denken. De spreker vermeldde Schubert Ogden en John Cobb, jr. In zijn boek *The Reality of God and Other Essays* toonde Schubert Ogden mij de weg naar Hartshorne en zijn door en door relationele godsopvatting. En Hartshorne leidt vanzelf naar Alfred North Whitehead, de eigenlijke grondlegger van wat nu procesfilosofie heet. Wat mij in Whitehead boeide is dat hij de wetenschappen, de filosofie en het denken over God samenhiel en niet in aparte hokjes onderbracht.

II - Procesdenken in confrontatie

P.B - *Het project van de procesfilosofie is groots: het bouwen van een wereldbeeld en deze kosmos metafysisch begrijpen, verklaren. Uit persoonlijke contacten met een aantal jongere theologen in Vlaanderen blijkt enerzijds, dat men weinig voelt voor een project dat natuurwetenschappen, geschiedenis en religie wil verenigen, maar zich anderzijds ook moeilijk kan vinden in de manier waarop Whitehead dit heeft aangepakt. Hoe denkt u te kunnen verklaren dat Whitehead vrij veel weerstand kent van theologen? Wat waren uw ervaringen hierbij met collega-theologen vroeger en nu?*

---

¹ Prof. em. dr. Jan Van der Veken is filosoof en leidde jaren het Centrum voor metafysica en wijsgerige godsleer aan het Hoger Instituut voor de Wijsbegeerte van de KULeuven. Ook is hij directeur van *The European Society for Process Thought*. Hij kan beschouwd worden als de man die samen met Max Wildiers het denken van Whitehead introduceerde in de Lage Landen.

J.VdV - De jongere theologen zijn helemaal opgevoed in de sfeer waarin denken over God en over de natuur helemaal uit elkaar gegroeid zijn. Dat is een comfortabele positie. Met Stephen Gould beschouwen de meesten van hen wetenschappen en religie als *non overlapping magisteria* (NOMA). Maar deze opvatting is uiteindelijk niet vol te houden. Het is tenslotte dezelfde mens die aan wetenschappen doet en al of niet religieus is. Kardinaal Mercier vond het een hoofdopdracht dat het vernieuwde thomisme een dialoog zou aangaan met de natuurwetenschappen. Dat bracht met zich mee dat ik in mijn opleiding nog heel wat natuurwetenschappelijke vakken gehad heb. In het begin van de jaren zestig heeft men de programma's veranderd, en dan zijn filosofie, theologie en wetenschappen meer en meer eigen wegen gegaan. Op wereldvlak is de dialoog tussen wetenschappen en religie heel levendig. Leuven is dus op dat gebied a-typisch.

P.B - *Procesdenken kreeg wereldwijd erkenning, maar bleef toch een randfenomeen in de filosofie. Hoe kan men dit het best verklaren?*

J.VdV - Procesdenken heeft een bredere en een meer toegespitste betekenis. In de brede zin zijn heel wat hedendaagse filosofen in feite procesdenkers. De tijdsdimensie en de wording heeft voor goed haar intrede gedaan in de filosofie. Vooral in het Franse denken is er veel aandacht voor *l'événement* (Deleuze, Badiou, Ladrière). Het procesdenken in enge zin – dat dus uitdrukkelijk aansluit bij Whitehead en Hartshorne – is natuurlijk geen meerderheidsstroming. Maar wel zijn er overal ter wereld procesdenkers. Er is een Centrum van Procesdenken in Claremont, er is een gespecialiseerd tijdschrift (*Process Studies*); er is een internationaal *Process-Network*; overal ter wereld worden er centra rond het procesdenken gesticht. Eigenlijk is het procesdenken helemaal geen randfenomeen.

P.B - *Wat zijn uw ervaringen met het procesdenken in confrontatie met atheïstische collega's (vb. Vermeersch, Apostel)?*

J.VdV - Leo Apostel heeft heel wat invloed ondergaan van Whitehead. Eigenlijk wilde hij met zijn project *Wereldbeelden* een soort integratie van filosofie, positieve wetenschappen en openheid voor (niet-theïstische) religiositeit. Ik weet niet of Etienne Vermeersch Whitehead kent, maar onlangs toonde hij zich in een krantenartikel opmerkelijk open voor de zienswijze van Spinoza. Welnu, Whitehead zegt van zijn eigen filosofie dat ze aansluit bij een spinozistische denkwijze. Ik denk dat er met hem wel over te praten zou zijn, al is Vermeersch voor zover ik weet helemaal geen metafysicus.

P.B - *Whitehead vertrok voor een stuk vanuit een kritiek op het wetenschappelijk materialisme en het positivistisch denken in de wetenschappen en wilde de wetenschappelijke visie verbreden. ID formuleert eveneens kritiek op een eenzijdige manier van denken in wetenschappen, vnl. evolutiebiologie. Door zijn publieke profilering kan ID de jongste tijd bijna wekelijks op aandacht van Nature*

of Science rekenen en jaagt het menig wetenschappelijk georiënteerd atheïst in de pen. Hoe komt het dat de procesfilosofie het met veel minder aandacht moet stellen van rigoureuze neodarwinisten? Is ze te moeilijk of geraakt ze niet uit de kring van een beperkt aantal filosofen en liefhebbers?

J.VdV - De hypothese van *Intelligent Design* is in feite te vergelijken met de deïstische godsopvatting als van W. Paley: God wordt dan gezien als een instantie die het evolutionaire proces *vanbuitenuit* stuurt. Zoiets kunnen wetenschappers (of ze nu neodarwinisten zijn of niet) onmogelijk aanvaarden. De wetenschappen zoeken in principe naar een *gapless story*. Welnu, ook in het procesdenken kan er geen sprake zijn van een Instantie die buiten het systeem staat en vanbuitenuit de evolutie zou sturen. Het procesdenken spreekt wel van een *interne teleologie*. Het evolutionaire proces zelf vertoont een richting. We moeten onderscheid maken tussen een *finalité de fait* en een *finalité d'intention*. De uitdrukkingen zijn van Teilhard de Chardin. De feitelijke weg van de evolutie in de richting van complexificatie kan m.i. niet worden geloofend. Over een *finalité d'intention* kan de wetenschap – en ook Teilhard als wetenschapper - helemaal niets zeggen. Het debat rond ID lijkt mij te verzanden in dubbelzinnigheden. Wetenschappers willen een vanbuitenuit opgelegde doelgerichtheid absoluut vermijden. Daarom sluiten zij alle doelloorzaken uit. Dat levende wezens in hun structuur en hun werking echter blijken te geven van 'teleonomie' (woord gebruikt door Jacques Monod) kan onmogelijk genegeerd worden. De vraag is hoe we die evidente interne teleologie moeten verklaren. Ik meen dat het denken van Whitehead – dat stelt dat God *met* alle schepping is en niet *voor* alle schepping - een belangrijke bijdrage kan leveren tot het debat.

III - Het godsbeeld van het procesdenken

P.B - *Doordat de procesfilosofie zich afzette tegen de onveranderlijkheid en de transcendentie van het godsbeeld in het traditionele theïsme lijkt er in de proces-theologie (ongewild) dikwijls een accent te liggen op de veranderlijkheid en immanentie van God. Kunt u uitleggen hoe deze vier kenmerken in het proces-theologisch godsbeeld naar voren komen? Is er een evenwicht tussen transcendentie en immanentie enerzijds en onveranderlijkheid en veranderlijkheid anderzijds?*

J.VdV - Het zou verkeerd zijn alleen de nadruk te leggen op de veranderlijkheid en de immanentie van God. Voor Whitehead is er zowel een onveranderlijk als een veranderlijk aspect in God. Gods 'primordiale natuur' is niet geraakt door verandering. Voor zover God echter volgens het procesdenken in een reële relatie staat tot de wereld is er verandering in God, meer bepaald in Zijn concrete ervaringen. Als je de Bijbel leest dan heb je helemaal niet de indruk dat God onveranderlijk zou zijn. De Bijbel spreekt van Gods trouw: dat is onveranderlijkheid in wisselende omstandigheden. De notie onveranderlijkheid is afkomstig van het Griekse denken van Parmenides en Plato en wordt door Aristoteles overge-

nomen en toegepast op de Onbewogen Beweger. Dat God elk stadium van de wording overstijgt kan je transcendentie noemen. Dit woord leidt echter gemakkelijker tot een opvatting van God als een Hoogste Zijnde dat buiten de wereld staat. In de lijn van het procesdenken zou men eerder van 'inwezigheid' moeten spreken.

P.B - *Op welke manier is dit godsbeeld vergelijkbaar met bijbelse godsbeeld(en)?*

J.VdV - De Bijbel geeft geen filosofisch godsbeeld. De Bijbel toont ons een God die met zijn volk onderweg is. Verbond is een centrale notie. Welnu, een 'reële relatie die ter zake doet' is een filosofische omschrijving voor 'verbond'. Dat God met alle schepping is door Zijn *Logos* kan uitgewerkt worden tot een eigentijdse christologie. John Cobb noemt Jezus als de Christus "*the Principle of creative transformation*". Dat God inwendig is in alle werkelijkheden kan uitgewerkt worden tot een theologie van de Geest.

P.B - *Is het dan de bedoeling met bijbelse elementen een godsbeeld te vormen dat meer aansluit bij de hedendaagse ervaringswereld en rekening houdt met gegronde filosofische kritiek?*

J.VdV - Wij moeten vandaag gelovig zijn. Vandaag lezen wij de Bijbel. Vandaag doen wij aan wetenschappen. Procesdenkers moeten zelf niet de Bijbel interpreteren. Dat doen de exegeten. Wel moeten zij een totaalvisie ontwikkelen waarin de bijbelse intuïties tot hun recht komen.

P.B - *Wat ziet u als de zwakste punten in het godsbeeld van de processtheologie?*

J.VdV - Het procesdenken, zeker dat van Whitehead, lijkt me hopeloos gecompliceerd, althans in zijn woordenschat. Het is m.i. niet nodig alle technische details over te nemen om het procesdenken vruchtbaar te maken. In die zin is het neoklassiek theïsme van Charles Hartshorne meer toegankelijk dan de teksten van Whitehead. In de teksten van Whitehead vindt u schitterende beelden en inzichten, maar soms verdrinken zij in een overdreven techniciteit.

P.B - *Kan de bijbel een aanvulling leveren op het godsbeeld van de processtheologie of moeten we haar eerder inpassen in het processtheologisch denken?*

J.VdV - De Bijbel is een religieuze tekst. Wij vinden er de neerslag van geloofservaringen van een volk dat met God op weg geweest is. In het Nieuwe Testament vinden we de reacties van de eerste christengemeenschappen op het ongehoorde verschijnen van Jezus, beleden als de Christus. De theologie moet rekening houden met deze basisintuïties. Zij moet er echter een systematische uitwerking van geven, rekening houdend met het eigentijdse denken en met wat wij van elders (bij voorbeeld vanuit de wetenschappen) over de werkelijkheid weten.

IV - Whitehead en Teilhard

P.B - *Hoewel de aanpak en de context van Teilhard de Chardin en Whitehead totaal verschillend waren spreekt iedereen van een zekere verwantschap. Zou u die in een aantal kernpunten kunnen duiden?*

J.VdV - Beiden vertrekken van een dynamische, evoluerende werkelijkheidsvisie. Beiden vinden dat de positieve wetenschappen iets te betekenen moeten hebben voor het geloof. Beiden willen tot een synthese komen in hun wereldbeeld en in wat zij te zeggen hebben over God.

P.B - *Wat zijn volgens u de grootste verschillen en overeenkomsten tussen het godsbeeld van Teilhard de Chardin en dat van Whitehead?*

J.VdV - De grote overeenkomsten heb ik zojuist genoemd: een dynamische werkelijkheidsopvatting, en God denken als grondig met die evoluerende kosmos verbonden. Teilhard is door en door een gelovige: hij probeert zijn wetenschappelijke bevindingen te integreren in zijn geloofsvisie. Whitehead wil komen tot een geïntegreerd wereldbeeld. Hij ontdekt dan dat een goddelijk principe onvermijdelijk ter sprake moet komen. Teilhard ziet de wet van complexiteit overal aan het werk. Hij extrapoleert deze visie ook in de christologie: hij gelooft in het punt Omega. Zijn visie is dan ook veel optimistischer dan die van Whitehead. Voor Whitehead is er *process and decay*, en niet noodzakelijk vooruitgang in de richting van een eindpunt.

P.B - *Denkt u dat het bipolaire godsconcept van de processteologen te verenigen is met de ideeën van Teilhard de Chardin?*

J.VdV - Het bipolaire godsconcept van het procesdenken is helemaal verzoenbaar met de inzichten van Teilhard. De kern is immers: we moeten God niet alleen *in abstracto* ter sprake brengen, maar ook zien wat de concrete relatie van God tot de wereld betekent.

P.B - *Christus krijgt in het denken van Teilhard de Chardin veel aandacht in de vorm van 'christogenese' en de kosmische Christus. Welke rol kan er voor Jezus Christus weggelegd worden in een christelijk procesdenken?*

J.VdV - Als gelovige hecht Teilhard veel belang aan de kosmische Christus. Tussen haakjes: die uitdrukking komt ook bij Karl Barth voor. Teilhard ziet de hele schepping als geroepen om 'christiform' te worden. Whitehead spreekt maar heel terloops over Christus. Toch is het mogelijk een heel interessante christologie uit te werken in whiteheadiaans perspectief. Je moet dan wel een onderscheid maken tussen Jezus van Nazareth, Jezus als de Heer en Jezus als het Woord dat bij God is vanaf den beginne. Van Jezus van Nazareth kan je zeggen dat bij Hem het

begindoel (*initial aim*) dat Hij Van de Vader kreeg en Zijn eigen *subjective aim* volledig samenvielen. Bijbels heet dat: "Mijn spijs is het de Wil van de Vader te doen". Dat Jezus de Heer is betekent in whiteheadiaans perspectief dat hij het Hoofd is van het lichaam waarvan wij allen de ledematen zijn. Wij moeten Zijn *structure of existence* navolgen: dit wil zeggen: wij moeten dezelfde gezindheid aannemen (ten overstaan van de Vader en tegenover elkaar) die ook in Christus Jezus was. En tenslotte is Jezus het Woord van God, de Logos die bij God is vanaf den beginne. In die zin is "alles in Hem geschapen". De aanwezigheid van God in de wereld is in feite de Logos die meer en meer alles doordringt. De Logos, die bij God is vanaf den beginne (die God is) moet aanwezig komen in alle werkelijkheden en die opnemen in zijn eigen werkelijkheid. Dat wil zeggen dat de 'primordiale natuur' van God meer en meer alle werkelijkheden moet doordringen. Dat is in feite de 'consequente natuur' van God.

P.B - *Is deze rol nog te vergelijken met de centrale rol in verlossing en verzoening die Jezus Christus in het traditionele christelijk denken krijgt?*

J.VdV - Er zijn natuurlijk vele manieren om de filosofie van Whitehead te gebruiken in de theologie. Het treft mij dat er vele wijzen zijn om een christelijke theologie te ontwikkelen met behulp van het begrippenarsenaal van Whitehead. Dat God "alles in alles zou zijn", dat lijkt een sleutelidee bij Paulus (1 Kor. 15, 28). Welnu, een theologie moet proberen dat te denken. Ik noem dat met een wat ongebruikelijk woord 'eschatologisch theo-en-pantisme': de *hoop* (vandaar: eschatologisch) dat God alles in alles *zal zijn*. God in alles - *theo-en-panteis*: een meer christelijke theologie is niet mogelijk.

V - De toekomst voor de procesfilosofie

P.B - *Wat ziet u als de belangrijkste hedendaagse uitdagingen voor het procesdenken?*

J.VdV - De voornaamste uitdaging is: de moed opbrengen om in het versnipperde tijds-klimaat te blijven denken over de werkelijkheid als geheel. Onze tijd is anti-metafysisch. Het denken over het geheel wordt verdacht gemaakt. Toch is zo'n 'metafysisch' denken nodig. Whitehead zelf noemt het 'speculatieve' filosofie. Hartshorne noemt zijn eigen standpunt 'neo-klassiek theïsme'.

Vervolgens moet de het procesdenken verdergaan met bruggen te bouwen tussen filosofie, godsdienst en wetenschappen. Dat gebeurt ook. Zie naar naar de prachtige congressen die in Claremont worden georganiseerd over evolutionaire biologie, de kwantummechanica en de hedendaagse theologie. En altijd gaat men in op de bijdrage van die disciplines aan ons totale wereldbeeld en het hedendaagse geloofsverstaan.

Een derde en niet geringe uitdaging is het ontwikkelen van een eenvoudige taal om die grondintuïties van het procesdenken toegankelijk te maken.

P.B - *Denkt u het procesdenken op academisch vlak nog te zien groeien - zowel kwantitatief als kwalitatief?*

J.VdV - In Nederland zijn er heel goede proefschriften verschenen (René Munnik, Palmyre Oomen, Chris van Haften e.a.), zodanig zelfs dat een decaan in zijn inleiding zei dat Whitehead 'in de mode' was. In Frankrijk is er een groeiende aandacht voor Whitehead (mede dank zij Isabelle Stengers en een hele groep jonge doctorandi). Deze zomer wordt in Salzburg een Wereldcongres gehouden. In 2001 had te Beijing een congres plaats over *Whitehead, China and the New Millennium*. En in China zijn er negen documentatiecentra rond het procesdenken opgericht. Te Brussel hebben we in mei 2005 een congres gehad, gewijd aan Whitehead en Gilles Deleuze. En in 1998 hadden we te Leuven een groot congres, gewijd aan *The Interplay between Science, Philosophy and Religion*: bij uitstek een procesthema.

VI - Procesdenken in het dagelijks geloofsleven

P.B - *In welke facetten van de mainstream in het christelijk denken heeft de procestheologie volgens u al invloed kunnen uitoefenen?*

J.VdV - Procesdenken kan vele betekenissen hebben. Er is de strikte betekenis, die verwijst naar het denken van Whitehead en Hartshorne, maar er is ook de bredere betekenis, die aansluit bij het dynamische denken van Schelling, Hegel, Bergson e.a. In de bredere zin van het woord zijn eigenlijk de meeste theologen procestheologen: zij aanvaarden allen een dynamische werkelijkheidsvisie, en ze stellen bijna allen dat er tussen God en de wereld een werkelijke relatie is. Jürgen Moltmann is duidelijk door procesthema's geïnspireerd (o.m. in zijn opvatting over de relatie tussen God en de schepping).

Te Claremont is er ook een organisatie *Process and Faith*. Ze geeft het tijdschrift *Creative Transformation* uit. De voornaamste thema's van het procesdenken worden in alle toonaarden vertaald naar het grote publiek toe. Ook is er een reeks boekjes verschenen over *burning issues*, waarin het processtandpunt wordt voorgesteld.

P.B - *Denkt u dat die invloed nog kan groeien?*

J.VdV - Het treft mij dat in de prachtige taal van Huub Oosterhuis voortdurend procesthema's aan bod komen. Het *Lied van de aarde* is helemaal doordrongen van de procesgeest. Het denken van Whitehead is natuurlijk heel technisch, en dat is voor velen een groot probleem. Maar iemand als John Cobb jr. heeft heel veel gedaan om dit denken toegankelijk te maken.

Prigogine en Wildiers over Teilhard de Chardin

F. Boenders²

Ter inleiding

Prof. dr. Ilya Prigogine (Moskou, 25 januari 1917 - België † 28 mei 2003). Hij had vanaf 1947 de Belgische nationaliteit. In 1977 ontving hij de Nobelprijs scheikunde voor zijn bijdrage aan de irreversibele thermodynamica (de dynamica van onomkeerbare warmteprocessen). Van zijn werken noemen we: *La Nouvelle Alliance* (1979) - met Isabelle Stengers - *Order out of Chaos* (1984) - met Isabelle Stengers (Nederlandse vertaling *Orde uit chaos*, Uitgeverij Bert Bakker).

Prof. dr. Max Wildiers o.f.m.cap. (1904 - 1996) wordt één van de grootste Vlaamse filosofen van de 20ste eeuw genoemd. Hij doceerde onder meer aan de K.U.Leuven en aan de University of San Francisco, California. Hij werd *doctor honoris causa* aan de Universiteit van Antwerpen (1985) en aan de K.U.Leuven (1992). Zijn werk werd meermaals bekroond. Van zijn hand verschenen o.a. *Evolutionisme en Wereldbeschouwing - De zin van de techniek - Het wereldbeeld van Teilhard de Chardin - Kosmologie in de Westerse cultuur - De Vijf Vreugden van de Geest* Ter hoogte van de kerk van Sint-Job-in't-Goor werd in 2004 een gedenkplaat voor hem onthuld met het opschrift 'De geest rust nooit'. Hij was aanhanger van de Franse jezuïet en theoloog Teilhard de Chardin, welke zocht naar een manier om het darwinisme, evolutionisme en katholicisme met elkaar te verzoenen.

In december 1981 organiseerde de BRT een studiosgesprek over Teilhard de Chardin naar aanleiding van de honderdste verjaardag van zijn geboorte. Gesprekspartners waren Ilya Prigogine (IP) en Max Wildiers (MW). Hier volgen grote fragmenten van dat gesprek tussen de auteur (FB), de erkende specialist van de 'dissipatieve structuren' IP³ en de Teilhardspecialist MW.

FB.: Je kon je in de jaren zestig geen stad van enige omvang in ons land voorstellen of er bestond een genootschap of studiekring Teilhard de Chardin. Maar de laatste jaren is het stil geworden rond Teilhard. Het optimisme van Teilhard maakte plaats voor de sombere voorspellingen van de Club van Rome. Prof. Prigogine, in mei 1981 nam U deel aan een symposium te Washington dat aan Teilhard was gewijd. Vanwaar uw interesse voor Teilhard? Het denken van

---

² Dit vraaggesprek verscheen in het julinumnummer van het Belgische maandblad *Streven* in 1982 (p. 930-941). Onze redactie kreeg toestemming het hier opnieuw af te drukken. Onze redactie liet het gesprek zelf voorafgaan door een inleiding over de beide geïnterviewden.

³ Cfr. H. Jans, *Orde uit wanorde. Ilya Prigogine, Belgische Nobelprijswinnaar Chemie 1977*, in *Streven*, maart 1978, pp. 527-528.

Teilhard is nogal mystiek gekleurd en vaak behoorlijk vaag, twee kenmerken die men toch niet aan het wetenschappelijk onderzoek mag toekennen?

IP: Ik ben geen Teilhard-specialist. Wel word ik sterk geboeid door zijn denken, het heeft in grote mate bijgedragen tot het begrijpen van het hedendaagse denken. Onze tijd wordt inderdaad gekenmerkt - en dat zal nog duidelijker blijken aan het einde van deze eeuw - door een zoeken naar eenheid in de verscheidenheid. Een van degenen die het best de noodzaak inzag van dat zoeken naar een eenheid die verder reikt dan het domein van de wetenschap, was juist Teilhard. Hij zag in het concept van de tijd, het begrip 'evolutie', het element dat die eenheid mogelijk zou maken. Dank zij tijd en evolutie kunnen dingen worden samengevoegd die op het eerste gezicht erg verschillend lijken. In dat verband is het interessant Teilhard tegenover Bergson te plaatsen. Het spreekt vanzelf dat Bergson een grote invloed heeft uitgeoefend op het wijsgerige en psychologische denken van onze tijd. U zult zich echter herinneren dat hij in *L'Evolution créatrice* (1907) de levenloze stof plaatst tegenover de evolutie van het leven en de ontwikkeling van het denken. Dat zouden twee evoluties zijn die zich in tegenovergestelde zin bewegen; de eerste zou de dingen neerhalen, de tweede ze verheffen. Misschien stel ik het nu te simpel voor maar het gaat daar in elk geval om een fundamenteel dualisme. Bij Teilhard evenwel wordt men zich ervan bewust dat dit dualisme geen bevrediging schenkt: men moet verder gaan dan de evidente vaststelling dat er in het universum leven en niet-leven is. Tenslotte bestaat alles in hetzelfde universum. De steen, Goethe, Beethoven, u en ik - wij hebben geleefd, althans wij bestaan in hetzelfde universum. We moeten dus haast een gemeenschappelijke taal vinden om zeer verschillende fenomenen te beschrijven. Het is precies dat zoeken naar eenheid dat van Teilhard een belangrijk denker maakt. Aan het einde van deze eeuw komen wij in de wetenschap tot een sterker tijdgebonden kijk op de natuur, zowel op het niveau van de elementaire deeltjes als op dat van de kosmologie en het universum. Deze op de tijd betrokken kijk brengt ons ook dicht bij de mens- en de sociale wetenschappen. Het is duidelijk dat de geschiedenis b.v. gebeurtenissen beschrijft. De vraag rijst hoe zij elkaar verstaan: de historicus die gebeurtenissen beschrijft en de fysicus die het heeft over eeuwige wetten. Op het eerste gezicht zijn hun taal en hun visie, hun benadering en hun inzicht tegen-gesteld. Nu blijkt evenwel dat het denkbaar en doenbaar is hun standpunten dicht bij elkaar te brengen.

FB: Kan men het zo formuleren: het universum is dynamisch geworden?

IP: Zeker. Het universum heeft zeer uiteenlopende stadia doorgemaakt. Telkens wanneer men het over wetten heeft, moet men ook het moment nader omschrijven, ja, het verschijnen van de regelmatigheden die we vandaag constateren. Teilhard was vooral in dat verband een voorloper, omdat hij begreep dat de stof nog wel wat anders en méér is dan een roerloos iets.

MW: Ik ben het volkomen eens met Prigogine. Alleen geloof ik dat Teilhard niet uitsluitend gezocht heeft naar de eenheid tussen het levende en het levenloze, maar dat hij nog talrijke andere kloven heeft willen overbruggen. Naast de kloof tussen stof en geest probeerde hij ook die tussen wetenschap en godsdienst te dichten. Verder, wat de wetenschap zelf betreft, trachtte hij de afstand tussen verleden en toekomst te overbruggen. Een groot deel van zijn werk bestaat uit pogingen om te zien in welke richting de evolutie zich verder ontwikkelt. Teilhard was ongetwijfeld een man van wetenschap: iedereen erkent zijn grote verdiensten als paleontoloog en geoloog. Tegelijk echter was hij meer dan anderen gevoelig voor het mysterie van de kosmos. In welke wereld leven wij eigenlijk? - dat is de ultieme vraag die wij ons allemaal stellen en die hij wel heel scherp aanvoelde. Al wat we tenslotte kunnen zeggen, gaat altijd uit van eerste vragen als: in welke wereld leven wij? wat doen wij in die wereld? hoe zijn wij er terechtgekomen? zijn wij één met de wereld? zijn wij per slot van rekening niet de wereld?

FB: In dat opzicht was Teilhard een volbloed metafysicus.

MW: Dat heeft hij altijd bestreden! Hij beschouwde zichzelf als een fenomenoloog: hij vond dat hij de feiten beschreef. Van buiten af. Maar kan men wel de feiten van buiten af beschrijven? Zitten wij er niet altijd al binnenin? Die vragen heeft Teilhard zich wellicht onvoldoende gesteld. In ieder geval heeft hij geprobeerd om als fenomenoloog de wereld te beschrijven en te achterhalen welke plaats de mens in de kosmos bekleedt - de grote vraag die Pascal zich stelde na de ineenstorting van het oude wereldbeeld.

FB: Is het begrip 'eenheid' zelf niet metawetenschappelijk en dus metafysisch?

IP: Wat mij betreft, geloof ik niet dat Teilhard een fenomenoloog was. Hij mag dat zelf wel schrijven in *Le Phénomène Humain*, een voldoende reden om hem als zodanig te accepteren is dat niet. Op dat punt maakte Teilhard zich illusies. Voor zover ik het zie, moet men twee elementen in zijn werk onderscheiden. Het eerste is de beschrijving: Teilhard beschrijft inderdaad de evolutie. In dat opzicht is hij zelfs meer dan een fenomenoloog, hij is een positivist. Anderzijds zegt hij nagenoeg niets over de mechanismen van de evolutie; het is duidelijk te merken dat hij geen bioloog⁴ was. Soms laat hij zich verleiden tot een ietwat naïeve interpretatie; dan geeft hij bladzijden weg over een 'radicale energie'⁵, een kracht die de dingen concentreert en gebruikt hij beelden die niet erg wetenschappelijk te noemen zijn. Enerzijds heeft men dus de nogal blote beschrijving van dat buiten-

---

⁴ Hier ziet men weer eens hoe grote geleerden andermans werk op sommige punten totaal verkeerd kunnen beoordelen. Teilhard was dr. In de biologie, afgestudeerd op een proefschrift over zoogdieren in het eoceen.

⁵ Of hier sprake is van een drukfout in het blad *Streven* of over een vergissing van prof. Ilya Prigogine is natuurlijk niet meer te achterhalen. Bedoeld is in ieder geval niet radicale, maar 'radiale energie', dat wil zeggen middelpuntzoekende, op het centrum gerichte energie. (*red. - HvB*)

gewoon wonderlijke avontuur dat zich uitstrekt van de levenloze stof tot de culturele verschijnselen. Anderzijds is er de poëtische visie, de overtuiging dat de mensen dichter bij elkaar komen. Hij ziet dan een coherente wereld voor zich die in zekere zin de noösfeer benadert. Het moet duidelijk zijn dat hij op die momenten hoegenaamd geen fenomenoloog meer is, maar een visionair.

FB: En, me dunkt, zelfs een ideoloog.

IP: Ja, maar dan door extrapolatie. Bij Teilhard blijft aldoor het dualisme bestaan tussen de fenomenoloog en de ziener. Wat ik nu net zo interessant vind, is de wisselwerking tussen beide. Ik denk er niet aan Teilhard zijn dubbelzinnigheid te verwijten, ook al omdat ik ervan overtuigd ben dat elk groot wetenschappelijk oeuvre een persoonlijk element bevat dat de wetenschap overstijgt. Maar het is dan wel oppassen geblazen: het visionaire behoort niet meer tot de wetenschap: men kan erin geloven of niet, maar het valt geheel buiten het domein van de wetenschap.

FB: Mag ik samenvattend zeggen dat het zoeken naar eenheid dan een geloof is?

IP: Het is een richting waarvoor men kiest. Maar er zijn inderdaad convergerende evoluties geweest. We begrijpen vandaag beter dan ooit wat een zekere eenheid in de beschrijving van de wereld zou kunnen betekenen. Opdat het leven mogelijk zou zijn, heb je chemie nodig: goede moleculen en een lage temperatuur op een planeet. Verder zijn er specifieke kosmologische voorwaarden nodig bij het ontstaan van het universum - de massaverhouding van de elementaire deeltjes, de energie van de initiële ontploffing die het heelal zijn huidige vorm en staat verleende. Er is dus een eenheid, een hele reeks feiten uit verschillende domeinen waardoor de geschiedenis van het heelal zoals we die vandaag kennen mogelijk werd. Het gaat dus niet alléén om een geloof, het is ook een kwestie van bewustwording dat er meer aan de orde is dan het zuiver persoonlijke. Dat is toch iets dat verworven werd!

MW: Maar ook dat overschrijdt toch de grenzen van de wetenschap!

IP: Teilhard overschrijdt die wanneer hij voor de mens een toekomst ziet die hem dichter bij de noösfeer zal brengen, bij het punt Omega en misschien bij een zekere vergeestelijkte essentie. Dat behoort tot de mogelijkheden. Maar het is toch vreemd - en hierin is Teilhard een ware vernieuwer geweest - dat wat grote fysici zoals Dyson schrijven dezelfde richting uitgaat als wat Teilhard voorhield. Dyson schrijft dat de rol van het leven en van de mens in het heelal misschien belangrijker is dan men aanvankelijk dacht en dat de mens misschien ooit een kosmische invloed zal hebben die verder reikt dan zijn eigen planeet. Tenslotte is de wetenschappelijke mens maar drie eeuwen oud. Dat betekent niet veel. Als er zich geen

nucleaire ramp voordoet en als de mensheid nog een paar miljoen jaren kan evolueren - waar zullen we dan staan ?

FB: Is het merkwaardige bij Teilhard niet dat hij wat dat betreft optimist is gebleven, ondanks de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog die hij als brancardier aan den lijve ondervond?

MW: Daarover bestaat een groot misverstand. Zeker, Teilhard was vervuld van optimisme op de lange termijn. Maar voor de onmiddellijke toekomst zag hij talrijke gevaren en problemen oprijzen. Toch hoopte hij vurig dat de evolutie zou voortgaan en hogere stadia zou bereiken. Zijn betekenis ligt niet alleen hierin dat hij geprobeerd heeft tot een eenheidsvisie op de wereld te komen, maar tevens dat hij een nieuwe idee in de ontwikkelingsgedachte zelf heeft binnengebracht. In de tijd van Darwin en Thomas Huxley dacht men zeer gespleten over de evolutie. Darwin voorspelde dat de wet van de natuurlijke selectie verder de mensheid zou bepalen en dat de samenleving moest worden gebouwd op een permanente strijd, waarbij geen enkele hinderpaal zou worden opgeworpen aan de opgang van de sterkste. De sterkste moest overwinnen. Men treft in het werk van Darwin uitgesproken racistische teksten aan. De zwakke rassen moesten verdwijnen, de sterke rassen — het Britse natuurlijk ! — zouden de wereld beheersen.⁶ Thomas Huxley, een goeie vriend van Darwin, verzette zich tegen een dergelijke wreed-aardige geschiedenis en schrikbarende toekomst voor de mensheid. Volgens hem bestond de taak van de mensheid erin de wetten van de natuur te bestrijden: zij diende juist in te gaan tegen de wetten van de natuurlijke selectie. Twee grote vrienden, Huxley en Darwin, verschilden radicaal van mening over de betekenis van de evolutie voor de toekomst van het mensdom. Ik denk nu dat Teilhard hier een belangrijke bijdrage heeft geleverd door aan te tonen dat de evolutie wel behoort tot de wetmatigheden van het universum, maar dat deze evolutie in de mens een convergerend moment heeft bereikt. Hij beweert dat sedert de verschijning van de mens op aarde de evolutie niet langer een divergerende koers beschrijft, d.w.z. zich niet langer waaivormig uitspreidt zoals dat in het planten- en dierenrijk het geval is. Het bewijs voor deze stelling vond hij in feiten die we nu kunnen constateren: biologisch vormt de mens één soort en er bestaat niet het minste gevaar dat de mensheid uiteen zou vallen in verschillende biologische

---

⁶ Dergelijke uitlatingen komen vooral en vrij veelvuldig voor in Darwins latere werk *The Descent of Man* (1871). In zijn voorwoord op de Duitse vertaling ervan stelt prof. dr. Christian Vogel: 'Vooral in dit werk van Darwin treft men talrijke "ideologische" concepten aan... die ten dele dankzij het gezag van Darwin een heilloze, ja gevaarlijke invloed hebben uitgeoefend op het denken en handelen van zich darwinistisch achtende epigonen. Het zogenaamde sociaal-darwinisme met zijn latere, ten dele catastrofale uitwerkingen zou als waarschuwing voor ons moeten volstaan. Simpelweg stellen dat dergelijke 'ontsporingen' niets met de inhoud van Darwins geschriften te maken hadden, is gewoon verkeerd. De kritische lezer kan zich daarvan zelf vergewissen op talrijke plaatsen van Darwins *Afstammung van de mens* (Charles Darwin, *Die Abstammung des Menschen. Mit einer Einführung von Christian Vogel*, Kröner, Stuttgart, 1982, p. XXV).

soorten. Dat is een uniek fenomeen. We zijn de getuigen van een voortdurende toenadering tussen alle volkeren en rassen, we beleven een intense uitwisseling van culturen, van wetenschap, kunst en persoonlijke contacten.

FB: Ik neem aan dat deze opstelling in Prigogines ogen al tot het gebied van de ideologie behoort.

IP: Ten dele is dat inderdaad al ideologie, maar toch niet helemaal. De gedachte dat de biologische ontwikkeling leidt tot en overgaat in een maatschappelijke evolutie is een erg natuurlijke idee. Ik ben weliswaar geen bioloog maar ik heb sterk het gevoel dat dezelfde ingrijpende veranderingen kunnen worden teweeggebracht door de sociale evolutie. Wat gebeurt er meestal wanneer een systeem tot wasdom komt? Nieuwe specialismen ontstaan, eigenlijk verschijnen er andere dimensies. Een grote organisatie moet gespecialiseerd zijn, net zoals een grote stad een groot centrum moet zijn dat veel mensen aantrekt; tevens moet zij sterk uiteenlopende geesten de kans bieden zich te ontwikkelen. Misschien doen wij er goed aan de gesignaleerde neiging tot convergentie aldus te analyseren: de verschillen mogen niet meer aangeboren zijn en niet langer geografisch of toevalig bepaald. De differentiatie zou eerder in overeenstemming moeten zijn met de culturele en psychologische noden van de mensen. Ik vind dat een uiterst interessante gedachte. Het blijft daarbij de vraag of de geschiedenis op die manier zal voortschrijden. Voor Teilhard bestaat er een historische visie die de feitelijke toestand overschrijdt. In zekere zin is de toekomst voor hem al bijna aanwezig, zodat hij kan zien welke richting ze uitgaat. Voor iemand die, zoals ik, dergelijke sterke overtuigingen niet deelt en niet het geloof van Teilhard bezit, lijkt het slechts een mogelijkheid die afhankelijk is van onze eigen daden. Wat zijn we bezig te doen, en wat zullen we in de nabije toekomst doen? Voor mij is de belangrijkste les van de twintigste eeuw dat de toekomst niet bestaat.

De toekomst wordt gemaakt, door ons. De klassieke wetenschap was de mening toegedaan dat, als men elk atoompje en elke molecule maar voldoende zou kennen, men in principe de toekomst zou kunnen voorspellen. Denk maar aan de beroemde demon van Pierre-Simon La Place. Een van de belangrijkste feiten van de twintigste eeuw is dat wij zelfs ideologisch niet meer geloven dat de toekomst bestaat — en dat om talrijke redenen. We zijn ons bewust geworden dat de toekomst juist in ons aanwezig is. In het Frans heeft men deze bewustwording *les futuribles* genoemd. Daarom is er wat ons betreft ruimte voor een zeker optimisme maar terzelfder tijd ook voor een zekere angst.

FB: Wij moeten dus af van het denkbeeld dat de toekomst ons wacht. Het zijn wij die de toekomst produceren. In hoeverre is die gedachte verschillend van de opvattingen die Teilhard ten aanzien van de toekomst huldigde?

MW: Ik zie helemaal geen verschil. Teilhard bedoelt inderdaad niet dat alles al vastligt, dat het spel al gespeeld is. Hij onderkent zelfs de mogelijkheid van een totale mislukking. De toekomst als mogelijkheid — Teilhard spreekt over '*une possibilité, pas une certitude*'. Als het voortgaat, dan hoogst waarschijnlijk in de richting van een convergerend punt.

FB: De gedachte dat wij aan de toekomst moeten werken lijkt overeenkomsten te bieden met de marxistische opvattingen terzake. Het heeft er alle schijn van dat Teilhard in een bepaalde periode van zijn leven niet afkerig stond van het marxisme.

MW: Hij was nauwelijks op de hoogte van het marxisme. Hij kende het enkel via tweedehandslectuur. Daarom ben ik niet geneigd te geloven in de overeenkomst die u suggereert. Ik weet dat Russische geleerden, die overigens over hem veel goeds te melden hebben, doorgaans het bezwaar aanvoeren dat hij de klassenstrijd niet heeft ingebracht in zijn evolutieproces. Daarover kan men vanuit marxistisch standpunt natuurlijk amper discussiëren. In ieder geval voelt Teilhard het als een noodzaak aan om in elk evolutiesysteem, en uiteraard dus ook in het zijne, de toekomst centraal te stellen. Hij zegt voortdurend: het verleden is voorbij, daar kunnen we niets meer aan veranderen, het gaat er nu om de toekomst op te bouwen. Hoe moeten wij te werk gaan? Want als we ervan overtuigd zijn dat het aan ons ligt, dan moeten we ook weten wat we moeten doen.

IP: Uit de fragmenten die ik heb gelezen kreeg ik toch sterk de indruk dat Teilhard als waarachtig visionair ervan overtuigd is dat het universum in de door hem aangegeven richting moet evolueren. Want het is precies door deze richting dat al wat vooraf is gegaan een zin krijgt. Die gedrevenheid van de ziener determineert de overtuiging die spreekt uit zijn werk. Vat u dit echter vooral niet op als een kritiek. Ik wil alleen maar zeggen dat hij verder gaat dan wat de wetenschap kan geven. Met zijn visionaire kijk zag hij de dingen vaak beter dan veel grote specialisten. Zo durf ik zonder de minste aarzeling beweren dat zijn visie op de verhouding tussen het leven en de stof mij juister lijkt dan die van Jacques Monod, die nochtans een eminent bioloog was. Voor Monod is het leven in zekere zin in tegenspraak met de stof. Monod heeft trouwens een nogal simplistische opvatting over de stof als moleculen die haast niet kunnen veranderen. Volgens zijn gedachtegang moet men het leven een toeval noemen dat getolereerd wordt door de wetten van de fysica: hoe het ontstaan is, weet men niet precies; het enige wat men erover met zekerheid kan zeggen, is dat het zich door een reeks toevalligheden voort wist te planten⁵. Teilhard daarentegen was van mening dat de stof mogelijkheden bezit die pregnanter tot uiting komen in het leven. Ik geloof echt dat we tegenwoordig de richting van Teilhard uitgaan. Wat dat betreft kan ik ook uit eigen ervaring spreken. Die merkwaardige overeenkomst tussen het modernste natuurwetenschappelijke denken en de intuïties van Teilhard is een van de redenen waarom ik me tot Teilhard aangetrokken voel. Want als ik constateer hoe de stof

zich gedraagt in een toestand van onevenwicht, als ik de verschillende structuren zie waartoe de stof aanleiding kan geven, moet ik wel dichter staan bij de ideeën van Teilhard dan bij die van Monod.

FB: Is het, gegeven de stand van het wetenschappelijk onderzoek vandaag, verantwoord te denken dat er al een vorm van bewustzijn in de stof aan wezig is?

IP: Ik geloof niet dat men direct van bewustzijn kan spreken. Ik zou trouwens niet weten hoe men zo iets zou moeten meten. Wel zijn er organisatievormen die de klassieke natuurkunde voor onmogelijk hield en die we vandaag in de stof kunnen waarnemen.

FB: Dat betekent dat er een zekere 'vrijheid' in de stof aanwezig is.

IP: Vrijheid in de zin van complexiteit van de evolutiewetten. Ik woonde onlangs een seminarie bij van een van mijn medewerkers. Hij sprak ons daar over uiterst eenvoudige verschijnselen: men verwarmt vloeistof en er ontstaan draaikolken. De proefneming wordt enkele keren herhaald, waarbij men vaststelt dat de draaikolken zich telkens op een verschillende manier vormen, ook al werd hetzelfde glas gebruikt en dezelfde temperatuur gemeten. Het resultaat van exact dezelfde proef is onvoorspelbaar: telkens krijgt men een ander type draaikolk. Dat bewijst dat zelfs bij zo'n macroscopische proef — we hoeven ons niet eens tot de antieke natuurkunde te wenden of te gewagen van het ultrakleine — zelfs in de doodeenvoudige proef met dat glas water dat wordt opgewarmd, zich al een zekere opening naar de toekomst manifesteert. U kunt dat in een bepaald opzicht vrijheid noemen, maar we moeten voorzichtig zijn met dergelijke woorden.

FB: Chaos dan, als u dat een geschikter woord vindt.

IP: Chaos in de zin dat de toekomst minder wordt bepaald door het heden dan wij wel dachten. Sommigen beschouwen dat als een nederlaag van de klassieke natuurkunde. Ik echter beschouw dit als het begin van een nieuwe natuurkunde, het ontstaan van begrippen die de coëxistentie van het leven, de mens en de stof mogelijk zullen maken. Ik zie het als een stap naar een zekere culturele eenheid.

FB: Nu u deze eenheid zelf aansnijdt, moet u het ook hebben over de menswetenschappen en over de kunsten. Hoe stelt u zich de eenheid voor op dat niveau — ik weet dat dit probleem u sterk bezighoudt?

IP: Ik maak inderdaad geen groot onderscheid tussen creatief werk in de wetenschap en scheppende arbeid in de literatuur en de kunst. Ik geloof dat we ons telkens weer proberen te situeren in de ene werkelijkheid. Naargelang van onze aard, vorming en aanleg formuleren we de zaken anders. Ik wil u graag een voorbeeld geven dat er enigszins kan toe bijdragen Teilhard beter te begrijpen. Ik

las onlangs in de *Cahiers* van Paul Valéry een lang hoofdstuk over de tijd. Valéry heeft veel en intens nagedacht over het probleem van de tijd: hoe evolueert de tijd, wat is het ritme van de tijd, wat is herhaling, wat moeten we verstaan onder tijdsstroom enzovoort. Hij vond dat er een nieuwe theorie van de tijd moest komen en wilde daar zelf een tastend begin mee maken. Precies uit die notities ontstaat een van de meest volmaakte gedichten die ooit in het Frans zijn geschreven: *Le cimetière marin*, een gedicht dat je meteen binnenleidt in de kern van het onderwerp — het dualisme tussen eeuwigheid, wording enzovoort. Uit een uitdrukking die nog niet formeel was, ontstaat dan iets formeels, in dit geval iets poëtisch. Naar analogie met deze dichterlijke bijdrage kan men de vraag stellen: waarom zijn er filosofen? Zij zijn er om het probleem te situeren en een problematiek te creëren. Waarom zijn er artiesten? Om die problematiek op een andere manier uit te drukken.

FB : Het zijn dus allemaal constructies van de wereld, Ways of Worldmaking, om de titel van een boek aan te halen dat de Amerikaanse filosoof Nelson Goodman over de filosofie van de kunst schreef?

IP: Zeker. Het is goed dat de wereld op verschillende manieren wordt bekeken, dat zij weerspiegeld wordt in veel geesten en hoofden, in talrijke verschillende opvattingen...

FB: Gelooft u dat Teilhards fundamenteel optimisme enigszins wordt gehonoreerd door de huidige wetenschap?

IP: Ik heb de indruk dat onze samenleving erg snel evolueert. Modes wisselen elkaar af. U had het in het begin over het succes, de populariteit van Teilhard in de jaren zestig en over zijn deemstering in het daarop volgende decennium. Wat zal de toekomst zijn van Teilhards denken? Zoveel is zeker, dat het onderhevig is aan sterke schommelingen. Op een bepaald ogenblik, nog niet zo lang geleden, sprak men alleen nog over het structuralisme. Voor de structuralisten moest Teilhard het einde van het einde voorstellen, de slechtste auteur die zij zich konden indenken. Voor de antropoloog Claude Lévi-Strauss betekent structuralisme een tijdeloze visie op de dingen.

FB: Andere structuralisten gingen zelfs zover dat zij de mens ontkenden.

IP: Voor hen is de mens vooral tijdeloos, een eeuwig mechanisme, een analyse van de taal op een bepaald ogenblik. Het probleem van het ontstaan der dingen wordt door hen als oninteressant van de hand gewezen. Het is duidelijk dat deze mode alweer voorgoed achter ons ligt. Vandaag beleven we een meer genuan-ceerde tijd die opnieuw open kan staan voor Teilhards op de tijd betrokken visie. Als Teilhard vandaag opnieuw aanvaardbaar lijkt, dan hangt dat samen met een hernieuwde belangstelling voor de wetenschappelijke problematiek. Na de stuiptrekkingen van

1968 spreekt de praktijk en de functie van de wetenschap ook veel meer jongere mensen aan.

MW: Er zijn in de geschiedenis voldoende titels van boeken aan te geven die bij hun verschijning onopgemerkt bleven en vijftig jaar later plotseling een geweldige revolutie teweegbrengen. Denkt u maar aan de filosofie van Kierkegaard, Nietzsche en vele anderen. Men kan niet beweren dat een boek op een gegeven ogenblik actueel is, daarna niet meer, en dus waardeloos zou worden. Zo iets is totaal onmogelijk op het niveau van de geschiedenis. Als het ideeëngoed vruchtbaar en rijk is, dan komt het vroeg of laat terug, het wordt herontdekt en vervolgens opgenomen in het algemene geestesleven. De waarheid is altijd actueel. Het foutieve in de boeken van Teilhard zal altijd wel foutief blijven, maar kan niettemin een inspiratiebron vormen in sommige omstandigheden. Toen *Le phénomène humain* verscheen, overheerste in Frankrijk en in belangrijke delen van het Westen het pessimisme van Sartre: de wereld was absurd, niets had zin, er bestonden geen waarden... Teilhard bood in die omstandigheden een soort van tegengif aan de velen die hunkerden naar een zekere waarde in het leven.

FB: Maar door de kerk werd hij zijn leven lang tegengewerkt. U mag dan al de actualiteitsvraag als irrelevant afwimpelen — is een nieuw geval-Teilhard op dit moment, gegeven de pogingen om wetenschap en religie niet langer als onverzoenlijk te beschouwen, nog denkbaar?

MW: Laat ik duidelijk stellen dat ik wat deze vraag betreft in eigen naam spreek. Tegen zijn louter wetenschappelijk werk heeft men nooit bezwaren geopperd, zijn paleontologische en geologische studies zijn zonder enige moeite gepubliceerd. De bezwaren golden zijn half-wetenschappelijk, half-filosofische geschriften. Zijn onvoldoende uitgewerkte metafysische gedachten moesten wel in botsing komen met het vigerende wijsgerige systeem van Rome, de scholastiek.

IP: Bij Teilhard vind je zeer duidelijk de bewering dat wetenschap en godsdienst niet alleen met elkaar te verzoenen zijn maar elkaar in zeker opzicht versterken. Ook als ongelovige kun je zeggen dat die bewering, als ze goed verstaan wordt, juist is. Meer dan ooit voelen we het mysterie der dingen aan. De wereld brengt ons tot verwondering. Dat is een erg modern gevoel dat op het einde van de twintigste eeuw enorm sterk wordt. De ontdekkingen van de wetenschap op het gebied van de elementaire deeltjes en de kosmologie zijn zo geweldig, dat we van de ene verwondering in de andere vallen. De geblaseerde mentaliteit van wetenschapsmensen die zeiden : de natuurwetten, die kennen we nu, die staan vast, hoort tot het verleden. Juist op het stuk van de natuurwetten gaf Teilhard blijk van een veel scherper waarnemingsvermogen dan heel wat katholieke denkers die in hun tijd geheel geaccepteerd waren. Men kan zich afvragen waarop eigenlijk die fameuze, haast klassieke tegenstrijdigheid tussen geloof en wetenschap berustte? Ik heb sterk het gevoel dat ze wortelde in het besef dat de fysica en het gehele

natuurwetenschappelijke bedrijf voorgoed een einde schenen te hebben gemaakt aan het geheim der dingen. Vandaag zien we in dat onze wereld helemaal niet zo simpel in elkaar zit. De dialoog wordt niet alleen opnieuw mogelijk, hij heeft een belangrijker functie dan ooit. We kunnen onze ongerustheid met elkaar delen, ieder van ons brengt ze weliswaar op een verschillende manier tot uitdrukking, maar belangrijk is dat we ze kunnen uitdrukken. Het besef groeit dat we allemaal ongeveer dezelfde problemen hebben.

FB : Mag ik samenvattend stellen dat het wellicht de grootste verdienste van Teilhard is geweest dat zijn denken de onhoudbaarheid van de oppositie tussen materialisme en spiritualisme aantoonde?

MW: Die bijdrage heeft hij beslist geleverd. Hij zag stof en geest als twee facetten van dezelfde werkelijkheid. Hij sprak over de 'bifacialiteit' van de grondstof der realiteit.

IP: Het zoeken naar eenheid blijft vooralsnog een project. Men kan niet doen alsof de wetenschap deze eenheid al heeft verwezenlijkt. Sterker: we moeten het nog eens worden over wat we eenheid zullen noemen! De zeer verscheiden ervaringen die we al hebben in verband met het leven, het levenloze, het bewustzijn, kunnen we niet zomaar herleiden tot een paar gemeenschappelijke vergelijkingen die helemaal geen betekenis zouden hebben. Vanuit wetenschappelijk standpunt moeten we komen tot een toestand van niet-tegenstrijdigheid. Dat we het leven kennen, dat we een zekere innerlijke vrijheid bezitten — het is niet tegenstrijdig met wat we elders leren. Het idee van niet-tegenstrijdigheid sluit het pluralisme niet uit. Aan het einde van deze eeuw gekomen moeten wij het pluralisme aanvaarden. Het zoeken naar een te sterke eenheid heeft de mens en zijn geschiedenis veel kwaad berokkend omdat het vaak gepaard ging met een gevoel van superioriteit.

FB: En van totalitair denken.

IP: En dat moeten we met alle middelen vermijden.

Is convergentie mogelijk?

Sjoerd L. Bonting

Als de vraag in de titel ontkennend beantwoord moet worden, dan zou het voortbestaan van *GAMMA* weinig zin hebben. Immers, met convergentie wordt hier bedoeld het bij elkaar brengen van natuurwetenschappelijke en theologische inzichten, zoals dat bijvoorbeeld door Teilhard de Chardin werd nagestreefd en na hem door vele anderen.

Taede Smedes lijkt deze kernvraag inderdaad ontkennend te beantwoorden. In zijn bijdrage "Theologie, natuurwetenschap en menselijke maat" in de bundel *En God beschikte een worm* maakt hij dat op wel heel krasse wijze duidelijk: *Bontings getover met formules vind ik grappig, maar volstrekte onzin.*¹ Hij doelt hier op mijn bespreking van de beïnvloeding van chaosgebeurtenissen als mogelijke opening voor God om de loop van de voortgaande schepping bij te sturen.² Had hij iets beter gelezen, dan zou hij gezien hebben dat zijn huidige mentor Willem Drees deze formules tien jaar eerder gebruikte om aan te tonen dat dit fysisch onmogelijk zou zijn.³ Ik heb deze formules uitgerekend en kwam daarbij tot de conclusie dat het wèl mogelijk is, en Drees liet mij weten dat mijn berekeningen correct waren.

Maar Taede beperkt zich in zijn kritiek niet tot mijn werk, want hij schrijft ook: *Soortgelijke gedachteconstructies zijn alomtegenwoordig in de Engelstalige literatuur over de verhouding tussen geloof en wetenschap. Sommige zijn misschien interessant vanwege hun curiositeit, maar in mijn ogen zijn ze ook niet méér dan dat.* Hij doelt hiermee op mensen als Arthur Peacocke en John Polkinghorne, die beiden uitstekend op de hoogte zijn van zowel de natuurwetenschap als van de theologie. Taede lijkt zich niet te realiseren dat in de Angelsaksische landen de theologiestudie volgt na een bachelorstudie, waarin veelal natuurwetenschap is opgenomen. In continentaal Europa begint de theologiestudie onmiddellijk na de middelbare school. Wellicht ligt hier ook bij Taede een diepere oorzaak voor een zeker wantrouwen ten aanzien van de natuurwetenschap: Onbekend maakt immers vaak onbemind.

Dit blijkt in Taedes dissertatie, waarin hij de gedachten van Polkinghorne en Peacocke over Gods handelen in de schepping aan een kritische studie onderwerpt.⁴ Hij maakt daarbij mijns inziens twee fouten: a. hij zet een stroman op om daarop te schieten: het *sciëntisme*; b. hij plakt een metafysisch etiket op diverse verklaringen voor Gods handelen in de wereld: *interventionisme*. Het sciëntisme is een ideologie die de wetenschap als enige en volledige verklaring van de werkelijkheid beschouwt. Daarvan kunnen Peacocke en Polkinghorne, beiden Anglicaans priester en theoloog, echter nauwelijks beticht worden. Taede hanteert het begrip *interventionisme* om het 'ingrijpen' van God in de evoluerende wereld te verwerpen. Ik zeg daarover: *Als we Gods 'interventie' in zijn schepping ontkennen, dan zijn we terug bij de deïstische God van het newtoniaanse denken.*⁵ De

eminent Duitse theoloog Wolfhart Pannenberg haalde deze uitspraak onlangs instemmend aan.⁶

Taede gebruikt in zijn dissertatie het verhaal van Bileam (Num.22:21-35) om de relatie tussen natuurwetenschap en theologie te illustreren: Bileam (sciëntisme) slaat de ezel (theologie). Het sciëntisme, zegt hij, legt de bewijslast op de theologie en dwingt deze in zijn richting te gaan, en dat is wat mensen zoals Polkinghorne en Peacocke (en ik) doen. Met deze opvattingen is convergentie van natuurwetenschap en theologie inderdaad onmogelijk.

In Taedes hoofdstuk, waarop ik hier reageer, geeft hij nog drie andere redenen voor de onmogelijkheid van de convergentie: taalverschil, God als object, en categoriefouten. Over het taalverschil zegt Taede dat *een onwrikbare pijler onder het christelijk geloof is dat God aanbidenswaardig is*, dat dit *een van de centrale criteria van een gezonde theologie is*, en dat *het bij het spreken over Gods aanbidenswaardigheid gaat om volledige, onvoorwaardelijke overgave*. Dit lijkt mij geloofstaal te zijn en niet de taal van de wetenschappelijke theologie, zoals wij die gebruiken in de dialoog met de natuurwetenschap.

Taede meent dat wij God tot object naast de andere objecten in onze wereld maken als wij spreken over wat God wel of niet kan doen in de wereld. *Kijk maar naar Bonting*, zegt hij. Blijkbaar doelt hij op mijn gedachte dat God bij het sturen van de voortgaande schepping (*creatio continua*) gebruik maakt van het beïnvloeden van chaosgebeurtenissen. Taede meent dat we God dan ondergeschikt maken aan de natuurlijke orde. Daartegenover stel ik dat God de natuurlijke orde (natuurwetten en fundamentele constanten), die hij bij de aanvang van zijn scheppende werk instelde, wel degelijk zou kunnen wijzigen, maar dat dit catastrofale gevolgen zou hebben voor de schepping en alle schepselen. Van een liefdevolle Schepper verwacht ik daarom dat hij de natuurlijke orde in stand houdt en binnen deze orde werkt. Het is niet een kwestie van 'niet kunnen', maar van 'niet willen'.

'Categoriefouten' maken volgens Taede mensen als Peacocke, Polkinghorne en ik *door over God te denken als was God een onderdeel van onze werkelijkheid*. Geen van ons drieën doet dit echter, omdat wij weten dat de natuurwetenschap niet bij machte is over de transcendente God te spreken. Pas als God in zijn scheppende werk actief is *in onze wereld* is er een mogelijkheid om bij ons denken daarover natuurwetenschappelijke gegevens te betrekken. We kunnen dan naast het schepingsverhaal in Gen.1 ons inzicht in de kosmische en biologische evolutie leggen, maar moeten ons bewust zijn dat deze laatsten ons niets kunnen zeggen over een scheppende God, over diens aard en doel, maar uitsluitend over de mechanismen die in Gods scheppende werk zouden kunnen optreden.

Aan het slot van zijn hoofdstuk laat Taede toch nog een kleine ruimte voor een dialoog, als hij spreekt over 'resonantie'. Maar in zijn voorbeelden maakt hij twee

fouten. Hij ziet in de oerknal een 'resonantie' met *creatio ex nihilo*, hoewel de kosmologie ons niets kan zeggen over een uit een *nihil* voortkomende oerknal.⁷ En hij ziet een resonantie tussen de warmtedood van het heelal en de christelijke eschatologie, hoewel hier een flagrante tegenstelling ligt, tenzij men onderscheid maakt tussen een open en een gesloten heelal.⁸

Het lijkt mij dat Taedes afwijzende oordeel over de mogelijkheid van convergentie tussen theologie en natuurwetenschap op zwakke gronden rust. Daartegenover ben ik van mening dat er een vruchtbare dialoog mogelijk is bij hantering van de volgende, eerder door mij geformuleerde spelregels:⁹

1. Natuurwetenschap en theologie bieden ons twee wereldbeelden van dezelfde werkelijkheid, de kosmos waarin wij leven. Beide zijn ons door God geschonken in de zin dat God zich niet alleen door menselijke geest en hand geopenbaard heeft in de Bijbel, maar ook in het wetenschappelijke inzicht dat wij door onze zintuigen en hersenkracht hebben kunnen verkrijgen.
2. Beide wereldbeelden hebben hun beperkingen: Natuurwetenschap kan niet spreken over het 'bovenwereldlijke' en over 'doel', maar kan ons vertellen over mechanismen, kan *Hoe*-vragen beantwoorden. Theologie daarentegen kan weinig zeggen over mechanismen, maar wel over het 'bovenwereldlijke' en 'doel', en kan *Waarom* -vragen beantwoorden.
3. Beide wereldbeelden vullen elkaar dus tot op zekere hoogte aan, waardoor dialoog tot convergentie kan leiden.
4. Dialoog is mogelijk omdat beide disciplines zoeken naar een rationele verklaring van basisgegevens, bijbelse gegevens in het geval van de theologie, gegevens uit waarnemingen en experimenten bij de natuurwetenschap. Beide hebben bepaalde axiomas gemeenschappelijk, bijv. 'niets kan tegelijk bestaan en niet bestaan terzelfder tijd en in dezelfde zin'.
5. In de dialoog mogen de disciplines elkaar kritisch bevragen met inachtneming van elks integriteit.
6. Ontmoetingspunt van de disciplines zal in de eerste plaats moeten zijn de scheppingstheologie aan de ene zijde en de kosmische en biologische evolutie aan de andere zijde.

Inachtneming van deze spelregels voorkomt een strijd als die van Bileam met zijn ezel en leidt tot een verdiept inzicht in vele theologische onderwerpen. Voorbeelden ontleend aan mijn eigen werk zijn de verzoenende rol van Christus (de kosmische Christus),¹⁰ de rol van de Heilige Geest,¹¹ het probleem van het kwaad,¹² inclusief ziekte.¹³ Maar ook wordt de wetenschap op haar plaats gezet, zoals de evolutieer in het debat rond het 'Intelligent Ontwerp',¹⁴ en de ideeën over de toekomst van de kosmos.⁸

Het lijkt duidelijk dat een vruchtbare dialoog tussen theologie en natuurwetenschap wel degelijk mogelijk is. Maar daarvoor is een goede kennis van beide disciplines nodig, en aan een gedegen begrip van de natuurwetenschap ontbreekt het veelal bij

de continentale theologen. Het is opmerkelijk dat laatstgenoemden bij hun theologische werk echter veelvuldig gebruikmaken van andere wetenschappen, zoals historie, archaeologie, geografie en linguïstiek. Blijkbaar liggen die hun meer dan de natuurwetenschap.

Verwijzingen

1. Taede Smedes, "Theologie, natuurwetenschap en menselijke maat." In: *En God beschikte een worm; Over schepping en evolutie*, Cees Dekker, Ronald Meester en René Woudenberg, red., Kampen: Ten Have, 2006, p. 101-113.
2. Sjoerd L. Bonting, *Creation and Double Chaos*. Minneapolis: Fortress Press, 2005, p.115-122.
3. Willem B. Drees, "Gaps for God?" In: Robert J. Russell, Nancey Murphy, Arthur R. Peacocke, eds., *Chaos and Complexity, Scientific Perspectives on Divine Action*, Vatican City State: Vatican Observatory Publications, and Berkeley, CA: Center for Theology and Natural Sciences, 1995, p.223-237.
4. Taede A. Smedes, *Avoiding Balaam's Mistake; Exploring Divine Action in an Age of Scientism*, Groningen, 2004.
5. Sjoerd L. Bonting, *Chaos Theology, a Revised Creation Theology*, Ottawa: Novalis, 2002, p.51.
6. Wolfhart Pannenberg, "Problems between Science and Theology in Modern History", *Zygon* **41** (1), 105-112.
7. Sjoerd L. Bonting, ref.2, p..71-72
8. Sjoerd L. Bonting, ref.2, p.223-237.
9. Sjoerd L. Bonting, ref.2, p.3.
10. Sjoerd L. Bonting, ref.2, p.158-173.
11. Sjoerd L. Bonting, "Spirit and Creation", *Zygon* **41** (3), Sept. 2006, in druk.
12. Sjoerd L. Bonting, ref.2, p. 126-141.
13. Sjoerd L. Bonting, ref.2, p.192-206.
14. Sjoerd L. Bonting, "Evolution and Intelligent Design", *Metanexus* 5 (nr.12) 2005, on line <www.metanexus.net>, kies: issues, 2005.12.22.

Doemdenken of een nieuw verhaal?

Gerrit Teule

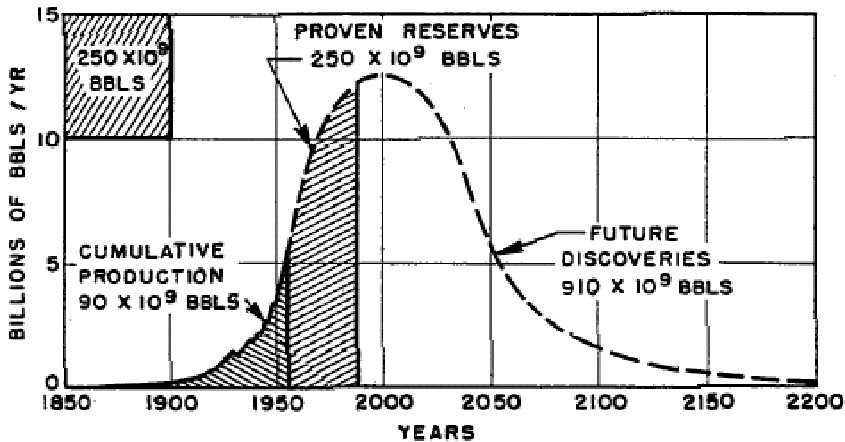
In mijn artikel in de vorige *GAMMA* had ik het over het evolutiedoel, dat wij zelf zullen moeten bedenken. De evolutie heeft ons uitgerust met een denkapparaat en het wordt hoog tijd, dat we dat prachtige ding nu maar eens echt gaan gebruiken. Bij het evolutiedoel gaat het om het verhaal, waar wij onszelf en deze wereld in herkennen en waar we ons naar willen richten. Een evolutiedoel lijkt iets voor de zeer lange termijn, maar op zeer korte termijn staat ons een zware klus te wachten. Als we deze klus binnenkort niet tot een goed einde brengen, valt er op langere termijn niet veel meer te doen. Onze veelgeprezen Westerse intelligentie heeft tot nu toe heel veel interessante en nuttige zaken voortgebracht, maar tegelijk stevent onze maatschappij vastberaden en naar het schijnt stekeblind af op een catastrofe van monsterlijke omvang. Wie dat hardop zegt, wordt in onze huidige cultuur meteen weggezet als een doemdenker, want voor elk probleemje bestaat er immers een oplossing, nietwaar? Dat verhaal wil men nu even niet horen. Bij mij echter bent u dan aan het verkeerde adres. Laat ik eerst maar eens het bekende probleem in enkele zinnen samenvatten:

De voorraden fossiele brandstoffen (kolen, olie en gas; met een andere naam: oud zonlicht ⁷) raken nu snel op of ze worden steeds onbereikbaar, m.a.w. het kost steeds meer energie om deze energiebronnen te winnen. Binnen één generatie (25 jaar na nu) zullen er ernstige olietekorten overal in onze maatschappij te zien zijn. Ver voor die tijd lopen de energieprijzen (die gekoppeld zijn aan de olieprijs) op tot onbetaalbare hoogte en het begin daarvan zien we nu al komen. Vanaf nu zullen de energieprijzen 'aan de pomp' alleen nog maar stijgen. De top van de olieproductie verwachten we in 2007, daarna is het een aflopende zaak. In de onderstaande tekening uit 1960 van de Hubbert-curve zijn oudere prognoses opgesteld met een piek in 2000. Latere schattingen op basis van de meest recente cijfers over brandstofgebruik, exploratie en onderzoek noemen 2007 als piekjaar, waarbij er dan naar schatting nog ca. 1000 miljard vaten ruwe olie aanwezig zijn (waarvan een groot deel zeer moeilijk winbaar is). Het woord 'olieproductie' is trouwens fout, want de feitelijk productie van het 'oude zonlicht' gebeurde in het verleden door de natuur zelf, gedurende miljarden jaren. Wij delven het spul alleen; een gat in de grond en zuigen of spuiten maar.

Men zegt ook wel, dat de piek in de Hubbert grafiek het einde van het olietijdperk aangeeft. Dat betekent uiteraard ook het einde van heel veel op olie gebaseerde producten, zoals kunststoffen, allerlei chemicaliën, medicijnen, maar ook de voor-

---

⁷ *De laatste uren van het oude zonlicht, oproep tot persoonlijke en mondiale transformatie*, Thom Hartmann, ISBN 90 202 8337 5

raden oud zonlicht worden niet meer aangevuld en op = op. Nieuw zonlicht, dat is dus windenergie en zonnepanelen, zullen dit gat nooit kunnen opvullen, temeer omdat beide technieken alleen maar gemaakt kunnen worden met op olie gebaseerde technologie (kunststoffen, aluminium, etc.). Daarnaast is petroleum nog steeds de meest efficiënte energiebron met veruit de meeste energie per kilo-gram gewicht. Op wind-, zonne- of kernenergie kunnen vliegtuigen niet vliegen, omdat de opwekkingsinstallaties te zwaar, te groot of totaal onmogelijk zijn. Al binnen 10 jaar zullen de op olie gebaseerde transportsystemen (burgerluchtvaart, wegtransport, personenauto's) door de prijsstijgingen gedecimeerd worden en dat proces zal zich doorzetten.

Het is misschien geen slecht idee om nu al onderscheid te gaan maken tussen files met draaiende motor en files met stilstaande motor. De laatste vinden we in alle woonwijken, vooral 's avonds en 's nachts. De files met draaiende motor op onze snelwegen zullen waarschijnlijk binnen 10 jaar vrijwel opgelost zijn door de astronomisch hoge brandstofprijzen. Veel oude mensen staan dan te kijken naar de dure droomauto's, waar enkele rijken en zakenmensen in rondrijden en zeggen tegen hun kleinkinderen: "Ja jongen, daar reed opa vroeger ook in". Ver vóór die tijd wordt het met een fraaie *fourwheeldrive* (zwartlederen zittingen, 260 km/uur, en volgepropt met elektronica) stilstaan in een file met draaiende motor een gewild statussymbool (overigens wel met de kans, dat er nog meer stoeptegels vanaf viaducten naar beneden vallen). Het devies voor onze regering m.b.t. het 'fileprobleem' is dus heel eenvoudig: nog een paar jaren pappen en nathouden. Het komt vanzelf goed.

Wat helemaal niet vanzelf goed komt en ook veel belangrijker is, is het overbevolkingsvraagstuk. Tegelijk met de versnelde exploitatie van het oude zon-

licht is de wereldbevolking in de afgelopen eeuwen dramatisch en exponentieel gegroeid. De explosieve groei van de wereldbevolking verliep als volgt: het duurde 200.000 jaar om het eerste miljard te bereiken (in 1800); in 1930 was dat aantal opgelopen tot 2 miljard, in 1960 tot 3, in 1974 tot 4, in 1987 tot 5, in 2003 tot 6,5 miljard en naar verwachting zullen we in 2030 de 10 miljard bereiken. Deze enorme en onverantwoordelijke bevolkingsgroei kon alleen plaatsvinden op basis van het ongeremd opgebruiken van de voorraden oud zonlicht in de aardbodem ten behoeve van de voedselproductie en voedseldistributie. De wereldvoedselproductie voor al die miljarden mensen is namelijk rechtstreeks afhankelijk van energie (grootschalige machinale landbouw en veeteelt, bio-industrie, pesticiden, transport, verwerking, plasticverpakking, distributie en koeling, en zelfs reclame op elektronische media) en zal dus met het instorten van de olievoorziening mee instorten. Ook de zoetwatervoorraden t.b.v. landbouw, in grote ondergrondse aquifers, raakt in dezelfde periode op en dat leidt tot het instorten van de grootschalige voedselproductie. Kleinschalige akkertjes voor plaatselijk gebruik zullen uiteraard wel blijven bestaan, maar daarmee is de totale en nog steeds groeiende wereldbevolking niet te voeden. Zelfs een landbouwland als China moet nu al graanvoorraden inkopen. De catastrofe die moet worden tegengehouden kan dus worden omschreven als: *massale voortijdige sterfte door honger en dorst voor miljarden mensen, en dat binnen 25 jaar.*

Het is nuttig om enkele mogelijkheden te bezien, waarmee men deze catastrofe te lijf wil gaan:

1. Bezuiniging. Onze Westerse maatschappij heeft hier een broertje aan dood. Tot nu toe stijgt het energieverbruik alleen maar. Wil een bezuiniging op energiegebruik effect sorteren, dan moeten we denken aan bezuinigingspercentages van meer dan 20 tot 50%. Dat is in veel gevallen technisch nog wel te doen, maar 'politiek onhaalbaar'. Politici die hier op zinspelen, tekenen hun eigen ondergang. We hebben al de grootste moeite om het energieverbruik min of meer gelijk te houden.
2. Bewegend water door eb en vloed en door stuwmeren is een mooie energiebron, in de vorm van waterkrachtcentrales, onderwaterpropellers, getijdencentrales, etc. Enkele landen (zoals China, Noorwegen, de VS) kunnen daar goed gebruik van maken t.b.v. hun elektrische energievoorziening. Stuwmeren hebben de neiging om op langere termijn dicht te slibben en ze houden dan op nuttig te zijn.
3. Een vondst vond ik het idee om in de zomer water op te warmen met behulp van een buizenstelsel onder asfalt- of betonwegen (en zodoende het wegdek te koelen, wat vooral bij asfaltwegen in de brandende zon heel nuttig is), waarna het warme water in grote ondergrondse reservoirs wordt bewaard tot de winter om via hetzelfde buizenstelsel de wegen te ontdooien (geen zout meer nodig!) en om met de restwarmte in huizen te verwarmen. Een land als Nederland zou deze techniek goed kunnen gebruiken, maar het vergt hoge investeringen en is dus duur.

4. Waterstof, waar veel mensen hoopvol naar kijken, is in feite geen energiebron, maar een opslagmiddel. Alhoewel waterstof in dit heelal het meest voorkomende element is (meer dan 95% van alle materie in het heelal is waterstof), komt het in onze aardse natuur niet in vrije vorm voor en zal het dus eerst vrijgemaakt moeten worden. Door elektrolyse zal waterstof bijvoorbeeld eerst uit water, H_2O , gehaald moeten worden, door er elektrische energie in te pompen. Dezelfde energie komt dan later bij verbranding in kachels of brandstofcellen weer beschikbaar.
5. Brandstofcellen, waarin waterstof en zuurstof zich verbinden tot water met afgifte van elektriciteit, is op zichzelf een prachtige mogelijkheid. Ze werken het schoonst op puur waterstof, maar kunnen ook werken op fossiele olie of gas, waar veel waterstof in zit (maar dat levert weer CO_2 -emissie op). De kunst is dus eerst om aan zuivere waterstof te komen en het daarna op te slaan. Nu is waterstof het lichtste element in de natuur en een hoeveelheid waterstof heeft daarom relatief veel volume. Opslag van waterstof vereist daarom extreem grote tanks of, in samengeperste vorm, zware stalen tanks. Beide opslagmethoden zijn niet geschikt voor vliegtuigen. Vandaar, dat de naderende oliecrisis in de massale burgerluchtvaart het hardst zal toeslaan.
6. De 'productie' van wind- of zonne-energie berust op het gebruik van 'nieuw zonlicht', maar berust ook op olie. Zo zal een windmolen gemaakt worden van ijzer, aluminium, kunststoffen, met elektrische apparatuur en door arbeiders, die met hun auto naar de fabriek komen, etc. Alleen al de productie van deze grondstoffen op basis van de huidige olie is in energetische zin peperduur. Gedurende de economische levensduur van een windmolen zal de geproduceerde totale hoeveelheid windenergie van de molen nauwelijks voldoende zijn om de productie van de molen zelf goed te maken, laat staan dat de molen nieuwe energie afgeeft. Energetisch gezien levert dat dus weinig op, want we investeren oud zonlicht en incasseren dan ongeveer evenveel nieuw zonlicht. Economisch gezien ligt dat iets anders, want een windmolen, geproduceerd met de huidige energieprijzen, kan bij een doorgaande stijgende energieprijs in de toekomst meer geld opleveren, dan wat er nu in is gestopt. Bovendien wordt de bouw van de molens zwaar gesubsidieerd. Bij elkaar een bijzonder kromme situatie. Windenergie levert nu in Nederland ca. 10% van alle elektrische energie en dat is weer 10% van het totale energieverbruik. Wind levert dus 1% van het totale energieverbruik. De stijging van energieverbruik belooft enkele procenten per jaar. Windenergie kan dus nooit het antwoord zijn op de energiebehoefte ook al zouden we heel Nederland vol met molens zetten. Bovendien moet naast elke molen een equivalent aan traditionele energieopwekking staan, omdat er tijdens perioden van windstilte ook energie nodig is. Als die surpluscentrales ook opgeteld worden bij de kosten van windmolens, dan is elke rentabiliteit van windenergie zoek.

7. Ook zonnepanelen zijn alleen produceerbaar met grote hoeveelheden goedkope energie en materialen uit olie en vooral veel rijkssubsidie. Ook hier is het de vraag of ze in hun economische levensduur de energie terugwinnen, die de productie ervan heeft gekost. Bij zonnepanelen voor satellieten maakt uiteraard niemand zich daar druk over, maar bij zonnepanelen op onze daken is dat anders.
8. Olie kan ook geproduceerd worden uit levende stoffen, die direct zonlicht in zich opgenomen hebben. Denk aan suikerriet, allerlei zaden, maar ook wilg (*salix*) en allerlei afval van het landbouwproces. Door deze stoffen bij de fossiele brandstoffen te mengen kan het proces van opraken enigszins vertraagd worden. Echter, het is onmogelijk om grote landbouwvelden te gaan gebruiken voor de productie van biobrandstof en dus te onttrekken aan de voedselproductie. Nog idioter is het om regenwouden om te hakken teneinde daar biobrandstof te gaan telen, zodat auto's nog even kunnen doorrijden. Bedenk daarbij ook dat het opzamelen van oud zonlicht in olie miljoenen jaren heeft geduurd en dat we al die verzamelde energie er nu in enkele decennia doorheenjagen. Diezelfde totale energiewaarde bereiken we tijdens ons leven nooit met biobrandstoffen, hoe hard de zon ook schijnt, en dus kunnen langzaam groeiende biobrandstoffen de snelle olieconsumptie nooit vervangen.
9. Aan kernenergie valt niet te ontkomen, ondanks alle protesten. Nederlandse elektriciteit komt nu ook al voor een flink deel uit Franse kerncentrales en daarom is het protest nogal hypocriet. Opslag van radioactief afval blijft een gevaarlijk probleem, maar is oplosbaar, al was het maar met een duizendjarige bewaakte bunker. Het Chinasyndroom, waarbij de reactorkern oververhit raakt, smelt, de aarde in zakt en explodeert, blijft uiteraard een op de loer liggend gevaar. Ook toekomstige generaties zullen kernenergie hard nodig hebben en zullen het afvalprobleem dus mee moeten dragen. Kernenergie levert alleen elektrische energie, en dat is niet meer dan 10% van de huidige totale energiebehoefte.
10. Er zijn nog heel veel koollagen in de bodem, die daar onaangeroerd liggen of niet meer geëxploiteerd worden, omdat olie zo goedkoop naar boven kwam. Daar ligt nog voldoende energie voor honderden jaren, juichen de ingenieurs⁸. Nieuw te ontwikkelen methoden voor het gebruik van kolen zijn ondergrondse onvolledige verbranding en het gebruiken van CO₂ als drijfgas om het methaangas uit de koollagen te persen. De gecontroleerde ondergrondse verbranding brengt waterstof en koolmonoxide bovengronds en dat kan gebruikt worden voor energie-opwekking. Een probleem daarbij is, dat het aansteken van ondergrondse koollagen op z'n minst linke soep is. In China staan enkele koollagen al decennia in brand en dat vuur is niet te stoppen. Dit proces is dus onomkeerbaar, ook als het misgaat en de koolmonoxide zich als een dodelijke deken over het land

---

⁸ "De comeback van kolen, CO₂ als aanjager", *De Ingenieur*, jaargang 118 nummer 4, 17 maart 2006.

verspreidt (CO is zwaarder dan lucht). Het met CO₂ winnen van methaan klinkt al een stuk beter. Dat mes snijdt aan twee kanten, want de ondergrondse injectie van CO₂ helpt tegen het broeikaseffect en het bereiken van het Kyoto-accoord. In de koollagen bevinden zich enorme hoeveelheden methaangas. CO₂ hecht zich beter aan kool dan het methaan. Twee moleculen CO₂ maken een molecuul methaan vrij, en dat vrijkomende methaangas kan opgevangen worden voor bovengronds gebruik. Ook hier geldt, dat het gaat om oud zonlicht en op=op, maar de voorraden zijn enorm en ze zijn bovendien gelijkmatig verdeeld over de wereld. In de koollagen onder Nederland zit meer bruikbaar methaangas dan in het hele Groningse gasveld.

Alles bij elkaar genomen betekent dit, dat er in onze Westerse samenleving geen plotselinge ramp gebeurt. Een ramp is een zeer snel optredende gebeurtenis, zoals een tsunami, een vulkaanuitbarsting, een orkaan of de vogelgriep. Ter plekke sterven dan duizenden mensen. Deze trage energiecatastrofe spreidt zich uit over enkele decennia en op veel terreinen is er wel iets tegen te doen om het proces te vertragen, vooral in de technisch hoogontwikkelde landen. De Westerse samenleving zal weliswaar flink op de tanden moeten bijten en af en toe de buikriem wat moeten aanhalen, maar dat is niet eens zo ongezond. Op onze maatschappij van overvloed valt best wel heel veel te besparen en er is geld om de vindingrijkheid te stimuleren. Amerika en China zullen het ook wel redden, de VS omdat het gewoon onbeschaamd pakt wat het nodig heeft, desnoods met grof militair geweld, en China, omdat daar in de bodem nog heel veel energie aanwezig is en omdat er al decennia een bevolkingsbeperking aan de gang is.

Veel erger, heel veel erger, zal het zijn voor de derdewereldlanden, waar de overbevolking het snelst is gegaan. Daar is geen enkel verweer tegen voedsel- en drinkwatertekorten, vooral als de Westerse wereld geen voedsel of water meer kan of wil uitdelen. Bovendien is uitdelen ook nog eens slecht voor een kwakkelende plaatselijke economie. In feite hebben we dus te maken met een barmhartigheids-crisis i.p.v. een oliecrisis. Armoede en honger in deze landen zullen leiden tot enorme volksverhuizingen, wanhoop en veel schermutselingen aan bijvoorbeeld de Europese grenzen. En uiteraard leidt het tot een kortere levensduur (na een uitzichtloos bestaan) voor miljarden mensen. Lang voordat de materiële catastrofe zich voltrekt, zal de sociale onrust als een zondvloed over de wereld gaan en deze onrust zal zeker niet aan de Westerse samenleving voorbijgaan. De armen in onze maatschappij worden ook hard getroffen.

Dit zal een ware krachtproef worden voor de menselijke intelligentie, waarbij elke beschikbare hersencel ingeschakeld moet worden, maar waarbij vooral ook het hart een woordje moet meespreken. Mijn inschatting is, dat de huidige politiek en de huidige politici niet in staat zijn dit probleem het hoofd te bieden, gebiologeerd als ze zijn door puur economische belangen. De huidige economie is gericht op de

welvaart van een selecte groep. Vandaar dat de politici, die zelf ook tot deze groep behoren, doorgaans krampachtig een andere kant opkijken en zich bezighouden met kortetermijnzaken. Ons kiesstelsel (met verkiezingen om de vier jaar) is daar ook debet aan. Onze wereld heeft echter behoefte aan een nieuw verhaal, waarin de mens niet langer heer en meester is over de natuur en waarin liefde voor de naaste èn voor de natuur de grondhouding worden. Het oude verhaal van ieder voor zich, het casinokapitalisme, de vrijemarktideologie, graaien wat je graaien kunt, rijkdom als ultiem levensdoel voor een bevoorrechte groep, economische groei etc. zal in de Westerse samenleving nog wel een tijdje doorgaan.

Zo bracht Netwerk op 6 mei jl. een reportage over een rapport inzake het naderend olieprobleem, dat 200 deskundigen aan de Nederlandse politiek zonden. De uitzending was interessant, maar raakte zoals zo vaak niet de kern van de zaak. Het accent lag op technische snuffjes en optimistische visies van techneuken - Wubbo Ockels had het over "leuke problemen oplossen". De maatschappelijke onrust en wanhoop, die al ver vóór het opraken van olievoorraden zal ontstaan, werd niet genoemd. Er was geen goed overzicht van de prijsstijgingen van olie tegenover schaarste. Zeker, er is nog wel voor honderd jaar olie in de grond. Maar die is voor de zeer rijken als ze vanuit 5 kilometer diepzee moet worden opgepompt of uit kiezelstenen worden geperst. Bovendien is het zot om te stellen, dat zon en windenergie gratis zijn (olie is ook gratis, zolang het in de grond zit). Hèt grote probleem is de slinkende voedselproductie tegenover een zich sterk uitbreidende wereldbevolking. Massale voedselproductie (gemechaniseerde landbouw en veeteelt) is sterk afhankelijk geworden van goedkope energie (voornamelijk olie). Op die basis kon de wereldbevolking zo ongebreideld toenemen. Er sterven nu al 500 kinderen per uur aan ondervoeding. Straks zijn dat er 5000 per uur. Dan wordt deze discussie nog navranter. In dat licht is het immers krankzinnig en misdadig om kostbare landbouwgrond (waar ook!) te misbruiken voor de productie van alcohol of bio-olie om er hier of in China auto's op te laten rijden.

De volgende dag liet men in het nieuws over ditzelfde item merkwaardig genoeg bij het woord energie alleen elektrische attributen zien. De elektriciteitsproductie bedraagt slechts 10% van al het energieverbruik in ons land. Het oppompen van warm water uit kolenmijnen is mooi, evenals het vergisten van koeienpoep ('strontstroom'), maar er zijn meer mogelijkheden. Nieuwe generaties kernenergiecentrales kunnen het kernafval van de huidige kerncentrales weer opnieuw gebruiken. Ook zag ik bij de uitvinder en kunstschilder Johann van den Noort in Kampen een ontwerp voor een onderwatermolen, die getijdenstroming zeer effectief en stabiel kan omzetten in elektrische energie. Steengoed! Met onze elektriciteit zal het wel lukken. *Maar nogmaals: hèt grote probleem is de enorme stijging van de wereldbevolking tegenover de afname van de wereldlandbouwcapaciteit door gebrek aan goedkope fossiele brandstof (olie). Honger en massale sterfte dus. Daarover geen woord in de reportage, want dat willen we nog niet weten.*

Beschavingsproces als bron van normen en waarden

S.W. Couwenberg

Het waardenrelativisme van het postmodernisme staat al jarenlang ter discussie. Het christelijk Tweede Kamerlid Rouvoet heeft die discussie onlangs een nieuwe impuls gegeven met zijn these van een transcendente verankering van waarheid en moraal. Hij ziet het orthodoxe christendom als belangrijkste uitdager van het postmoderne relativisme. Dat relativisme is echter zeer wel te verdedigen mits men het maar niet radicaliseert, zoals in het postmoderne denken gebeurt. Wie inzake vragen van wat waar, goed en rechtvaardig is in absolute termen denkt, getuigt daarmee van weinig historisch besef. Aan een zekere relativisering van waarheid en waarden valt niet te ontkomen als men uitgaat van een evolutionair levensbesef. Ik zal dat kort toelichten.

Zoals Teilhard Chardin uiteengezet heeft, staat de menswording in de kosmische evolutie van het universum centraal. Het scheppingsproces ofwel de evolutie, aanvankelijk geheel gedetermineerd, krijgt zó het karakter van een 'groeï naar', van handelingsvrijheid en zodoende een morele dimensie. Zij wordt een bewuste evolutie. In de hiërarchische opbouw van het leven staat de mens als meest complexe soort aan de top en vervult hij de rol van spits in de evolutie. In de moderne mens en zijn cultuur wordt het evoluerende universum zich volledig bewust van zichzelf en wordt vrijheid tot algemeen-menselijke waarde geproclameerd. Met die vrijheid en het wetenschappelijke en technologische potentieel dat ontwikkeld wordt ten dienste van die vrijheid, groeit ook de menselijke verantwoordelijkheid voor de evolutie en tevens de capaciteit in oorspronkelijk blinde processen in te grijpen en zelf richting te geven aan de evolutie. We zien daarin een opstijging van lagere naar hogere, meer complexe en daardoor meer bewuste en vitale levensvormen. In die zin voltrekt zich in de evolutie onmiskenbaar een bepaalde vooruitgang. De uiteindelijke zin van de evolutie is een religieus mysterie. In de geest van de grondlegger der moderne geschiedfilosofie, G. Vico, ben ik in dit verband geneigd achter de evolutie een transcendente kracht of wil te veronderstellen die mensen met gebruikmaking van hun deugden en ondeugden naar een bestemming voert die zij tijdens hun reis door de tijd niet kunnen kennen. Het concept van karma en reïncarnatie is een zoekontwerp waarmee geprobeerd wordt die geschiedfilosofische visie nader in te vullen en wel zó dat deze aardse bedeling ondanks al haar schrijnende willekeur, al het ongeluk dat mensen op zo ongelijke wijze treft, uiteindelijk als zinvol en rechtvaardig kan worden ervaren.

Gezien het evolutionaire karakter van het menselijke bewustzijn is alles wat vanuit dat bewustzijn tot ontwikkeling komt - zoals religie, moraal en recht - historisch bepaald. Wat goed of slecht, recht of onrecht is, is derhalve niet in absolute zin te zeggen. Wat als zodanig geldt, hangt af van het stadium van de menselijke evolutie. Met de menswording van de evolutie is wel al een zeker bewustzijn van wat goed en rechtvaardig is gegeven. Dat uit zich in de behoefte eigen handelen of niet-handelen te verantwoorden. Die verantwoordingsbehoefte is de empirische

basis van de morele dimensie van het menselijk bestaan. In die behoefte ligt ook de groeiende individualisering van de mens besloten. In de verschillende religies die in de menselijke evolutie op de voorgrond treden, openbaart zich een bijzondere religieuze verbeeldingskracht en sensitiviteit, een historisch bepaalde uitbeelding en duiding van het levensmysterie. Ze zijn als zodanig een antwoord op de menselijke behoefte aan zingeving. Daarin is ook een zekere progressie te bespeuren en wel in tweërlei opzicht: enerzijds de ontwikkeling van een universeel beeld van God (een God van en voor alle mensen) tegenover een particularistisch, stam- of groepsgebonden godsbeeld; anderzijds een streven naar een zo groot mogelijke redelijke verantwoording tegenover puur of sterk irrationele vormen van religieus bewustzijn. In dit verband acht ik de bijzondere religieuze betekenis van het christendom ten opzichte van het jodendom gelegen in de doorbreking van de particulariteit, de groepsgebondenheid der joodse religie en de universalisering van het religieus bewustzijn die zich in het christendom in principe voltrekt. Ik voeg hier direct aan toe dat desondanks ook christenen in de afgelopen eeuwen God vaak als een groepsgod (God met ons) aanbeden en in dienst gesteld hebben van een kerk of groepsverband, ook in ons land.

Tegenwoordig is er in aansluiting op het postmoderne relativisme de neiging alle godsdiensten zonder meer als gelijkwaardig te beschouwen. In een evoluerend mens- en wereldbeeld zoals zojuist uiteengezet is er echter wel degelijk onderscheid in waarde tussen religies. Die waarderingen worden bepaald door de al of niet universele oriëntatie en de mate van redelijke verantwoording ervan.

Hoe heilig is het leven?

In het beschavingsproces kristalliseren zich in de loop der eeuwen een reeks van morele en staatkundig-juridische waarden en normen, die de wisselvalligheden van tijd en plaats in zekere mate overstijgen en van meer duurzame betekenis blijken te zijn als bronnen van oriëntatie en inspiratie. In een langdurige praktijk van *trial and error* zijn zij getest en hebben zij hun waarde bewezen. Daaraan ontleen zij dan ook hun normatieve betekenis, zij het dat die normativiteit in de praktijk een relatief karakter behoudt. Ter illustratie wijs ik op de wijze waarop het fundamentele gebod: 'gij zult niet doden' in praktijk is gebracht. Ook dit gebod is in zijn toepassing steeds in zekere mate gerelativeerd, zij het op wisselende wijze, afhankelijk van de historische constellatie. Zo is op dat gebod eeuwenlang, ook in het christelijke Europa, inbreuk gemaakt door aanvaarding van de doodstraf als ultieme strafsanctie en van oorlogsgeweld in bepaalde situaties. In de tweede helft van de twintigste eeuw raakt de doodstraf, althans in Europa, taboe nadat ze na de oorlog als ultieme sanctie om met oorlogs- en andere misdadigers af te rekenen tijdelijk herleefd was. Oorlogvoering wordt dan, behoudens enkele uitzonderingen, wereldwijd verboden (art. 2 lid 4 VN-Handvest). Het morele oordeel over abortus, euthanasie en hulp bij zelfdoding, eeuwenlang volstrekt taboe, begint daarentegen te kenteren, en in Nederland zijn deze inbreuken op het gebod: 'gij zult niet doden' in bepaalde omstandigheden inmiddels in meerderheid aanvaard. Wat in morele

kwesties al of niet aanvaardbaar is, zo leert de geschiedenis, is niet verankerd in een onaantastbare goddelijke of natuurlijke orde, maar de uitkomst van het beschavingsproces, d.w.z. het zich ontwikkelende morele en rechtsbewustzijn, de *evolving standards of decency* en de krachten die daarop inwerken. Dat het vaak moeilijk blijkt te zijn in morele kwesties consequent en consistent te redeneren leert de geschiedenis eveneens. Zo plegen bijvoorbeeld orthodoxe gelovigen van verschillende religies – de nieuwe Amerikaanse president blijkt daar ook toe te behoren – in absolute termen stelling te nemen tegen abortus en euthanasie als ontoelaatbare schending van de heiligheid van menselijk leven. Doodstraf en oorlog hebben zij daarentegen eeuwenlang gerechtvaardigd en dat doen zij in vele gevallen nog. Principiële tegenstanders van de doodstraf maken op hun beurt noch bezwaar tegen abortus noch tegen militair geweld ter bestrijding van terrorisme, ook al gaat dat gepaard met het doden van talrijke onschuldige burgers. Amerika en Israël hebben van dat geweld de afgelopen jaren bijvoorbeeld probleemloos gebruik gemaakt. De na-oorlogse doodvonnissen tegen oorlogs- en andere misdadigers worden evenmin ter discussie gesteld.

Hoe de samenleving inrichten?

Ook de normen en waarden die in het geding zijn bij de vraag hoe we de samenleving moeten inrichten, worden bepaald door het beschavingsproces. Eeuwenlang golden hiërarchische en autoritaire politieke en maatschappelijke verhoudingen met de daarmee samenhangende normen en waarden die men verankerd achtte in een goddelijke of natuurlijke orde, als normaal en vanzelfsprekend. Sinds de democratische revoluties van de 18e eeuw voltrekt zich geleidelijk aan een overgang naar nieuwe politieke en maatschappelijke verhoudingen op basis van liberale en democratische waarden en normen, resulterend in een liberale en democratische rechtsstaat. Na twee eeuwen ideologische strijd daarover zijn die in principe algemeen aanvaard als grondslag van de samenlevingsorde. In het laboratorium van het beschavingsproces is namelijk gebleken, dat zij betere voorwaarden scheppen voor een menswaardig bestaan dan andere alternatieven.

We zijn daarmee in de politieke ontwikkeling op een nieuw keerpunt gekomen. Niet langer de principiële vraag hoe we de samenleving in grote lijnen moeten inrichten staat ter discussie, al proberen oude partijen uit het ideologische tijdperk de suggestie te wekken dat het daarom nog steeds zou gaan. Het gaat nu veeleer om de vraag in welke richting onze liberale en democratische samenleving zich in het licht van nieuwe technologische en economische perspectieven en problemen verder moet ontwikkelen, in hoeverre onze samenleving daadwerkelijk beantwoordt aan die liberale en democratische beginselen en hoe daaraan beter vorm en inhoud kan worden gegeven. Dat noopt tot nieuwe politieke verhoudingen. Sinds de jaren '60 wordt daaraan gewerkt, maar dat blijkt een zeer moeizaam proces te zijn.

Het tijdperk der portalen

Hans Richter

Nergens is de door Teilhard de Chardin voorziene drang tot synergie en verdichting van de mensheid zo duidelijk zichtbaar als in de economie, de drijfveer van de vooruitgang. Enerzijds kan men de Amerikanen prijzen, dat zij dit proces zo nadrukkelijk versnellen. Anderzijds zijn de uitwerkingen op de zwakste deelnemers ondraaglijk zwaar en de motieven van de machtigen onredelijk tot onethisch. De smarten zijn echter de barensweeën, die een evolutie inluiden. Zonder pijn is er kennelijk geen verandering en ook geen evolutie mogelijk. In de optimistische visie begrijpe men het Amerikaanse idee als de ontwikkeling van een wereldmarkt, waarop ieder land en volk kan meebieden en kopen. De wereldmarkt is overigens ook voor het land van de onbegrensde mogelijkheden geen onverdeeld genoegen. Zelfs Amerikaanse werknemers worden ontslagen, zodra men de PC's, turnshoenen of T-shirts in Azië goedkoper kan produceren. De drang tot synergie wordt nu duidelijk waarneembaar in mijn vakgebied (de informatietechnologie of IT) en deze effecten wil ik hier beschrijven.

De huidige globalisering in de economie leidt tot een toename van specialisatie. In tegenstelling tot vroeger worden producten vrijwel nergens meer binnen een enkel bedrijf ontworpen, gebouwd en verkocht. Een groot aantal firma's werkt samen om eindproducten te produceren. Iedere firma levert slechts een kleine bijdrage en werkt soms op grote afstand van de toeleverancier en klantenkring. De schaalvergroting degradeert de leverancier tot lid van een anonieme groep van bedrijven, waartoe steevast ook enkele zwarte schapen behoren. De klanten moeten nu leren ter beoordeling van de kwaliteit en de prijs van een product niet uitsluitend op de merknaam of de laatste leverancier te vertrouwen, maar te letten op de achtergronden van de gehele productieketen. Ook bij deze analyse speelt het internet als informatiebron een grote rol. Wie het wel gelooft, kan uiteindelijk ten prooi vallen aan een gewetenloze leverancier, die zich op het winstbejag concentreert en vleesafval als een hoogwaardig exportartikel declareert. Een lage prijs impliceert op zich al het risico van bedrog en schade en richt zich vooral tot de grote massa, die onverschillig of onwetend door het leven gaat. Tot degenen, die op een lage prijs zijn aangewezen, behoren echter ook de verliezers van de samenleving, die door de lage inkomsten geen hogere prijs kunnen opbrengen.

De globalisering verandert ook de optimaliseringsprocessen binnen de bedrijven. Waar enkele jaren geleden een firma *business process reengineering* nog als een afslanking van interne processen mocht beschouwen, begrijpt men deze aanpassing tegenwoordig als kans tot integratie in een wereldwijd netwerk. Wie deze kans niet grijpt, wordt op korte of lange termijn van de markt geveegd. Deze samenwerking dwingt ook staten en unies tot communicatie en standaardisering. Belastingen, die enkele tientallen jaren geleden nog rendement opleverden, vervallen. Het zoeken naar nieuwe bronnen van inkomsten vereist van de overheid veel

politieke moed en visie. Hier echter vindt men eerder kortzichtig kwartaaldenken en voorkeur voor partijstrategieën.

De *New Economy* heeft ons het internet als platform ter beschikking gesteld, waarop iedereen moeiteloos met een willekeurige andere persoon in contact kan komen. Dit leidt tot het inzicht, dat een bedrijf in een handelsverbond uiteindelijk alleen als partner kan fungeren, als deze contacten via het internet goed functioneren. Naast de productieprocessen worden inmiddels ook vele andere activiteiten (zoals software-ontwikkeling, administratief werk, etc.) naar goedkopere aanbieders overgeheveld. Men beschouwe dit als een optimale en rechtmatige kans voor arme landen om tot welstand te komen, ook als er in eigen land wellicht gelijkwaardige arbeidsplaatsen verloren gaan. Ook de door mij toegepaste software (*SAP*) stamt uit Duitsland, maar de service en ontwikkeling worden in toenemende mate vanuit India geleverd. Niet alle landen komen echter voor een dergelijke dienstverlening in aanmerking. Tot de echte arme landen behoren in toekomst die landen, met name in Afrika, waarin de bevolking geen hoogwaardige opleidingen ter beschikking staan.

Een belangrijke rol in dit samenwerkingsverbond spelen de portalen, waarin men zich bij toegang als persoon moet identificeren. Het spreekt vanzelf, dat deze identificatie een belangrijke rol speelt bij de toegang tot gegevens en bij de transacties, waarin waardevolle koopwaar wordt gedocumenteerd en getransfereerd. Zoals gebruikelijk worden deze processen al vanaf de beginfase van de samenwerking door misbruik, virussen en diefstal gesaboteerd. De IT-branche wordt zo gedwongen de beveiliging tot op een hoog peil te ontwikkelen en de nodige standaards voor de communicatie te definiëren. Inmiddels hebben deze werktuigen een voor algemene toepassing bruikbaar ontwikkelingsniveau bereikt. Er blijft echter een restrisiko, dat een indringer door middel van een geslaagde aanslag de nieuwe markt tot stilstand brengt. Daar het een nieuwe technologie betreft, is dit risico geenszins denkbeeldig. Ook in 1929 waren de economen en bankmagnaten ongetwijfeld van mening, dat 'men' alles onder controle had...

De portalen zijn slechts een fase in de ontwikkeling van de IT-communicatie. De volgende stap is een verregaande automatisering van dit communicatieproces. Deze automatisering leidt ertoe, dat IT-systemen binnen verschillende bedrijven gegevens gaan uitwisselen alsof zij tot hetzelfde bedrijf behoren. Hun relaties vormen een wereldomspannend netwerk, waarin vrijwel iedereen ergens als medewerker geregistreerd staat.

Het lijkt er dus op, dat de door Teilhard voorziene ontwikkeling tot samenwerking en verdichting inderdaad plaatsvindt. De economische druk op de Europese bevolking neemt plaatselijk duidelijk toe, met name in Duitsland, waar de flexibiliteit tot politieke aanpassingen van nature gering is. Arme landen zijn in de nieuwe economie zelfs in een voordeelspositie, omdat zij t.o.v. de oude rijken bij

een relatief jeugdige bevolking en slanke overheid minder hinder van pensioenlasten en sociale voorzieningen ondervinden. Een schelm, die daarbij aan gerechtigheid denkt.

Een gelijkwaardige religieuze verdichting is echter mijns inziens nog niet zichtbaar. De religieuze intensiteit is wellicht afhankelijk van de welstand, zodat een lage welstand tot hoge religiositeit en een hoge welstand tot lage religiositeit kan leiden. De snelle afname van de natuurlijke bronnen en de klimaatsveranderingen kunnen natuurlijk tot een abrupte afname van de welstand leiden, maar zover is het nog niet. Een goddelijke ingreep in dit verdichtingsproces lijkt mij onwaarschijnlijk, ook al is de Amerikaanse president overtuigd in zijn opdrachten door God te zijn aangewezen. Vermoedelijk is de globalisering een normale stap in de ontwikkeling van de mensheid. Het is een stap, die zelfs geheel onvoorbereid lijkt plaats te vinden, zoals de eerste, onbeholpen stappen van een peuter.

Vraagt men een kind dat nooit heeft leren lopen en dat leeft in een wereld waarin nog niemand heeft leren lopen naar de voordelen van het kruipen, dan kan men vermoedelijk leren,

dat kruipenden geen armen en benen breken bij het vallen,
dat zij minder gemakkelijk ten val kunnen worden gebracht,
dat zij bij het kruipen zwaardere lasten kunnen verplaatsen,
dat zij de directe omgeving beter waarnemen en ruiken.
en dat het lopen op twee benen geen enkel tastbaar voordeel oplevert.

Toch heeft de mensheid leren lopen en accepteert zij het risico een been te breken bij het vallen. Er is m.i. geen actieve ouderlijke macht, die het kind bij zijn pogingen om te leren lopen begeleidt, maar ook geen boze satan, die de peuter moedwillig laat struikelen. Voorzover er op het gebied van mondiale samenwerking plannen voor de toekomst zijn, worden deze door mensen ontwikkeld. De ervaring leert dat dit over het algemeen vrij primitief verloopt en dat uit menselijk handelen vaak meer schade dan voordeel voortvloeit. Aan deze vorm van planning dan een goddelijke macht te willen toekennen, grenst aan een belediging van de goddelijke intelligentie. Ik geloof ook niet, dat er op andere gebieden, die minder aan de menselijke evolutie bijdragen een goddelijke invloed werkzaam is. Het zou ook niet logisch zijn als God op het werkelijk invloedrijke terrein van de economie geen invloed zou uitoefenen maar op een onbeduidend territorium actief werd. Nee, als mensheid zijn wij gedwongen zelf te beslissen, welke handelingen juist zijn en welke gedachten niet in daden mogen worden omgezet. De enige goddelijke gave, die wij daartoe ter beschikking hebben, is een scherp verstand gepaard aan een zuiver geweten. En over dat geschenk hebben wij al in het stenen tijdperk beschikt.

RELIGIEUZE NATUURFILOSOFIE ONDERZOEKT VELE VRAGEN-2

Theo Balder

In de vorige GAMMA heb ik een aantal kwesties onderzocht in het licht van een door mij ontwikkelde religieuze natuurfilosofie. Voordat ik daaraan nog enkele vragen toevoeg, geef ik voor een goed begrip een korte samenvatting van het voorafgaande:

Een natuurfilosofie zoals de door mij ontwikkelde houdt zich bezig met het *waarom* van de natuurverschijnselen. Waarom trekt bijvoorbeeld een magneet een stukje ijzer aan, waarom wordt die aantrekkende kracht kleiner als de afstand toeneemt, waarom verandert een katalysator in de uitlaat van een auto giftige gassen in onschuldige producten. De speculaties, theorieën en hypothesen die wij opstellen ter verklaring van 'het waarom' in het gedrag van de dode en levende materie noemen wij natuurfilosofie. Het merkwaardige is namelijk dat we een natuurverschijnsel nauwkeurig kunnen bestuderen, maar dat we uit de gedane waarnemingen 'het waarom' ervan niet kunnen ontdekken. We kunnen nauwkeurig de aantrekkingskracht van een magneet op een stukje ijzer onderzoeken, maar uit de gedane waarnemingen blijkt niet hoe die magneet dat doet, en we moeten zelf een theorie opstellen hoe die magneet dat doet. We krijgen bij al die speculaties, theorieën en hypothesen onweerstaanbaar de indruk dat er achter elk verschijnsel een onzichtbare werkelijkheid schuilgaat die alles beheerst. Omdat deze onzichtbare werkelijkheid tot nu toe niet overtuigend zichtbaar gemaakt kon worden en omdat de natuurwetenschap propageert alle verschijnselen op den duur uit onbezielde materiedeeltjes te kunnen verklaren, gaan alle bestaande beschouwingen ongemerkt uit van een materialistische natuurfilosofie en wordt de indruk gewekt dat een materialistische natuurfilosofie ons inzicht kan geven in het *wezen* van de materie en in het *waarom* van de verschijnselen.

Het moderne wetenschappelijke natuuronderzoek heeft echter een verschijnsel ontdekt, dat mijns inziens voor ons de weg opent naar het bestaan van een onstoffelijke werkelijkheid, en wel het verschijnsel van de straling. Elk materiedeeltje straalt eindeloos stralingsdeeltjes uit zonder dat wij weten waar die stralingsdeeltjes vandaan komen en zonder dat wij weten waar die stralingsdeeltjes van gemaakt zijn. Ik heb daarop het voorstel gedaan een materiedeeltje op te vatten als een onstoffelijke macht die zich manifesteert als een boodschappers uitsproeiende bron die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers. Gebaseerd op deze gedachte is het mij mogelijk gebleken een religieuze natuurfilosofie te ontwikkelen die ik uitgewerkt heb in mijn boek: *Een religieuze verklaring van het gedrag der dode en levende materie*, dat wordt uitgegeven bij Gopher en te bestellen is via internet of bij de boekhandel. Met behulp van boodschappers kan een onstoffelijke macht op afstand zijn invloed uitoefenen op zijn omgeving en bijvoorbeeld als magneet een stukje ijzer aantrekken. Hieronder volgen dan nog enkele vragen die een religieuze natuurfilosofie op een nieuwe manier kan benaderen.

F) Hoe bewegen we onze hand?

Ik meen dat wij onze hand kunnen bewegen door het mechanisme, waarmee onstoffelijke machten de materiedeeltjes kunnen besturen. Een onstoffelijke macht kan namelijk met boodschappers een ander materiedeeltje besturen en bij het bewegen van onze hand is de onstoffelijke macht gelegen in onszelf, en wel in onze eigen onstoffelijke ziel. Voorgaande beschouwingen hebben ons een onstoffelijke wereld geopenbaard als drijfveer achter alle natuurgebeuren. In deze onstoffelijke wereld heeft mijns inziens iedereen bij de conceptie een eigen plekje toegewezen gekregen als de zetel van ons denken, geheugen, creativiteit. Ook is deze creatieve ziel de zetel voor de informatie die ons toegezonden wordt door onze zintuigen zoals gehoor, gezicht, gevoel, smaak, reuk etc. Indien wij in onze creatieve ziel de beslissing nemen om bijvoorbeeld onze hand te bewegen, dan voegt de desbetreffende onstoffelijke macht zijn boodschappers toe aan de bestaande stroom boodschappers in de spiercellen van de hand. De daarvoor in aanmerking komende materiedeeltjes in de spiercel worden aangetrokken, hetgeen zich uit als een spierbeweging en een beweging van de hand.. Alleen door het mechanisme te herkennen waarmee onstoffelijke machten de materie beheersen kan men door een gedachte het lichaam besturen. Een gedachte is blijkbaar ook een onstoffelijke macht, die in staat is om boodschappers toe te voegen aan bestaande stromen boodschappers om die effecten te veroorzaken die bijvoorbeeld de hand doen bewegen.

G) De onsterfelijkheid van onze ziel

In een materialistische natuurfilosofie is het niet duidelijk waarom een menselijk lichaam veroudert en sterft. De mens verslijt ondanks de toevoer van goed eten, pillen, poeders en vitaminen. Cosmetica kan nog enige tijd de schijn wekken dat alles intact blijft, maar plotseling is het gedaan met de mens. Na verloop van tijd is alles weer afgebroken tot de grondstoffen waaruit het lichaam was opgebouwd en is er niets meer over van het stoffelijk lichaam. Verouderen duidt er mijns inziens op dat de vele werkgroepen der onstoffelijke machten niet goed meer via hun bijbehorende DNA-molecuul hun boodschappers kunnen uitsproeien en het bijbehorende zichtbare lichaam na het volwassen worden gaat veranderen, wat zich dan uit in de bekende verschijnselen als brosheid van beenderen, ziektes, weefselwoekeringen etc. Hieraan kunnen we uiteindelijk niets doen en het zal ook wel niet de bedoeling geweest zijn van de Schepper dat ons stoffelijk lichaam eeuwig op deze aarde zou blijven.

Het DNA-molecuul blijft na het sterven van een mens echter bestaan zoals we allemaal weten uit het misdaadonderzoek. Aangezien bij elk stoffelijk bouwwerkje een onstoffelijke macht behoort, betekent dit, dat bij het stoffelijke DNA-molecuul een onstoffelijk DNA-molecuul aanwezig blijft met zijn bijbehorende werkgroep van onstoffelijke machten in zijn tijdloze onstoffelijke wereld. Aangezien ook onze gedachten tijdloos blijven bestaan in hun onstoffelijke wereld, lijkt het er toch wel op, dat lichaam en ziel onstoffelijk en tijdloos (eeuwig) blijven bestaan. Veel

religies en levensovertuigingen zijn hiervan altijd al uitgegaan en dit artikel kan deze opvatting alleen nog maar bevestigen. Aangezien crematie geen invloed heeft op het tijdloos voortbestaan van lichaam en ziel in hun onstoffelijke wereld, lijkt het mij dat er geen steekhoudende religieuze bezwaren tegen crematie mogen bestaan. Persoonlijk spreekt het mij aan, dat onze gedachten misschien nog eens zullen opstijgen naar een bovenmenselijke Goddelijke Macht die onze ziel heeft geschapen, of - zo men wil - naar een Goddelijke Almacht zoals in de evolutionaire beschouwingen van Teilhard de Chardin is voorzien. Misschien versmelten onze goede gedachten tot een onstoffelijke spirituele potentie ter opbouw van een betere wereld, maar daarbij betreden we het terrein van de theologie wat eigenlijk een vervolg is op dit essay over religieuze natuurfilosofie.

H) Paranormale verschijnselen

Door de materialistische promotors zijn paranormale verschijnselen zoals telepathie, gebedsgenezingen, reïncarnatie of spiritisme onwaarschijnlijk geacht. De materialistische onderzoekers gaan er namelijk van uit dat het stoffelijk universum de enige werkelijkheid is en dat paranormale verschijnselen daar niet in passen. Discussies verzanden vaak in beschuldigingen van boerenbedrog of in opmerkingen, dat het wetenschappelijk niet kan. Ik meen echter dat al deze paranormale verschijnselen niet zo onwaarschijnlijk zijn als door de materialistische aanhangers wordt voorgesteld en dat zij ook niet in tegenspraak zijn met de religieuze natuurfilosofie zoals in het voorgaande ontwikkeld. Zodra we namelijk accepteren dat een materiedeeltje een onstoffelijke macht is die zich kan manifesteren als een boodschappers uitsproeiende bron die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers, zodra we dat accepteren, is de weg vrij voor alle natuurverschijnselen die niet door de materialistische natuurfilosofie verklaard kunnen worden. Een religieuze natuurfilosofie kan deze verschijnselen wel aannemelijk maken en zal ze dus niet afwijzen.

J) Aanpassing studieboeken

Door de ontdekking van het mechanisme waarmee een onstoffelijke macht een materiedeeltje kan besturen openbaart zich een onstoffelijke werkelijkheid naast het stoffelijk universum. Hiermee is de grondslag gelegd voor een moderne religieuze verklaring van het natuurgebeuren en verliest het materialisme zijn overheersende positie. Mijns inziens is er nu ruimte gekomen om naast de gebruikelijke materialistische verklaring van het natuurgebeuren op de scholen ook een alternatief te geven, gebaseerd op een religieuze verklaring van het natuurgebeuren. De student ontdekt dan dat er naast de dikwijls moeizame materialistische verklaringen van het natuurgebeuren een meer spirituele verklaring van het natuurgebeuren mogelijk is, die de grootsheid van de Schepper en de kleinheid van de mens openbaart. Dat inzicht in een religieuze natuurfilosofie zal via de scholen moeten komen, waar betrokken leraren naast de materialistische natuurfilosofie een alternatief plaatsen en in bespreking brengen. *(wordt vervolgd)*

Commentaar op Theo Balders 'Het verschijnen van levende wezens op onze aarde'⁹

Gerrit Teule

Bij het lezen van de artikelenserie van Theo Balder weet ik weer, wat de filosoof Arthur Schopenhauer bedoelde, toen hij stelde dat deze wereld in de allereerste plaats de voorstelling is, die wij daarvan in ons bewustzijn vormen. Daarop baseerde ik ooit een definitie voor het begrip 'actieve metafoor': een denkconstructie, die de werkelijkheid aan ons overdraagt en vormt tot een begrijpelijk beeld. Iedereen maakt in het dagelijkse denken, bewust of onbewust, gebruik van een uitgebreide set actieve metaforen. De meeste nemen we klakkeloos over van onze ouders, de dominee of de paus. Sommige rapen we achteloos op van de straat. Slechts zelden onderzoeken we deze actieve metaforen op hun intrinsieke kwaliteit. En af en toe kom je een filosoof als Theo Balder tegen, die zelf een belangrijke actieve metafoor construeert. Dat verdient lof! Het probleem met Balders actieve metafoor over het ontstaan van leven op aarde is alleen, dat deze bij mij helaas geen begrijpelijk beeld oplevert. Bij hemzelf wel, mogen wij hopen. Het moet dus wel aan mij liggen of aan de set van actieve metaforen, die ikzelf hanteer. Dus probeerde ik in zijn gedachtegang te klimmen om er zagezegd 'chocola' van te maken.

Balder hanteert een centraal begrip: 'een boodschappers uitsproeiende puntvormige bron'. Het lijkt erop, dat dit begrip, het 'oerstofdeeltje', voorafgaat aan de elementaire deeltjes van de fysica, elektronen, protonen, neutronen, neutrino's, quarks en de daarmee gebouwde constructies zoals atomen, moleculen etc. Komt dit misschien overeen met de hypothese van de supersnaar? Waarom hebben we het daar dan niet over? Of is dit misschien de QED, de *Quantum Electro Dynamics*, verpakt in een alternatieve terminologie? In het algemeen heeft het trouwens weinig zin om iets wat je niet begrijpt, te 'verklaren' met behulp van iets anders, wat je ook niet begrijpt. Dat schiet niet op. De hele theorie over elementaire deeltjes, waar Lawrence Fagg het in *GAMMA*¹⁰ over had met zijn uitstekend gefundeerde verhaal, is op zichzelf al zo mysterieus, dat een verdere mystificatie met andere, vage begrippen het alleen nog maar onbegrijpelijker maakt.

Ook het invoeren van een Goddelijke Macht voor de creatie van alles, wat kennelijk niet via 'normale' evolutie tot stand kan komen, lijkt mij een mystificatie. Iedereen mag uiteraard geloven, wat hem of haar het beste uitkomt. Dat is een

---

⁹ Dit artikel verscheen in *GAMMA*, jrg. 12 nr. 6 (dec. 2005 - p. 46-54), maar de kritiek op de inhoud ervan kan tevens gelden voor de daarna verschenen artikelen over de religieuze natuurfilosofie. (*red.*)

¹⁰ Lawrence Fagg *De rol van de natuurkrachten in de kosmologie van Teilhard* in *GAMMA*, jrg. 12 nr. 6 (dec. 2005 - p. 22-27)

menselijk grondrecht. Maar deze Goddelijke Macht is alweer die 'kracht van buitenaf', buiten alle natuurkunde om, waar kennelijk veel religieuze mensen enorm aan hechten. Men wil eenvoudig niet zien, dat er vanuit de materie (Charon noemt het de psychomaterie) veel meer mogelijk is, dan wat de 'dode stof'-metafoor suggereert. Misschien moeten we allemaal eerst maar eens een beetje boeddhist worden (met een godloze religie), voordat dit inzicht breed kan doorbreken.

Op een aantal punten is Balders verhaal nogal aanvechtbaar. Zo schrijft hij, dat de Goddelijke Macht deze aarde wel geschikt vond om er leven te implanteren. "Tevens was er een atmosfeer met verschillende soorten gassen zoals zuurstof en stikstof voor een soort ademhaling." Zo'n zinnetje is feitelijk onjuist, ook weer een mystificatie, want de zuurstof in de atmosfeer is geproduceerd door fotosynthese, door de eerste levensvormen. Het leven werd dus al "geïmplanteerd", voordat er adembare zuurstof was. Maar erger is dit: deze hele manier van het aan elkaar breien van oorzaak en gevolg is onjuist en werkt alleen maar de onduidelijkheid in de hand. Alsof het al niet moeilijk genoeg is.

Ik ga niet op elke slak zout leggen. Maar bij het 'ontstaan van de mens' wordt het zelfs nogal ridicuul: "In het eitje van een aapachtig wezen verschijnt dan niet het DNA-molecuul van een aap, maar het DNA-molecuul van een mensenbaby." Toch maar goed, dat het mensen-DNA niet terecht kwam in een ooeivaarsei, zoals Balder aangeeft, want dan had het er voor ons slecht uitgezien. Inderdaad, er zou geen tiet geweest zijn om aan te zuigen. En bovendien zouden wij dan nu ook nog steeds rondvliegen met gevulde luiers in de bek. Deze manier van redeneren gaat helemaal voorbij aan inmiddels duizenden mensjaren intensief onderzoek naar wat er in de evolutie feitelijk is gebeurd. Hoe de evolutie van DNA ook in zijn werk ging, zo ging het in ieder geval niet. Daar heeft de evolutie minstens miljoenen jaren over gedaan, met microscopisch kleine tussenstapjes. Balder beschrijft daarentegen een soort evolutie met zevenmijlslaarzen, die verdacht veel weg heeft van een schepping in zeven dagen. Geef mij dan maar Teilhard met zijn enorme gevoel voor het majestueuze van de miljarden jaren durende evolutie. Daar hoef je zelf geen gefantaseerde wonderen overheen te gooien om het nog wonderbaarlijker te maken dan het al is.

Veel natuurkundigen (net zoals Fagg) zijn diep religieus zonder dat ze daarvoor een aparte religieuze natuurkunde nodig hebben. Dat is ook mijn uitgangspunt. Een aparte 'religieuze natuurfilosofie', die een mystificerende laag legt over de gangbare natuurkunde, lijkt mij overbodig en zelfs ongewenst. Kijk nou eerst eens heel goed naar de elektromagnetische kracht en de Kwantum Elektro-Dynamica, het pronkstuk van de moderne fysica, zegt Lawrence Fagg (en ik zeg hem dat graag na), dan praten we daarna nog eens verder.

KLAAR OM TE WENDEN?
Afscheid Herman Wijffels opgeleusterd door Don Beck en Ervin Laszlo
*Frank Visser*¹¹

"Het roer moet om!" In de politiek krijg je al snel mensen op de been met deze slogan – ook al is niet meteen duidelijk wat de nieuwe koers is of wat de oude was, laat staan waar het roer eigenlijk zit. Op de manifestatie 'Klaar om te wenden?' van het *Center for Human Emergence* in Nederland op 31 maart jl. werd deze beeldspraak echter succesvol ingezet. In amper zes weken werden een kleine 1.000 mensen naar een tot evenementenhal omgetoverde fabriekshal op het industrieterrein in Maarssen gelokt. Het vormde de afsluiting van het afscheid van Herman Wijffels van zijn voorzitterschap van de Sociaal-Economische Raad. Op zijn verzoek waren Don Beck en Ervin Laszlo uitgenodigd hun visie te geven op "De koers van Nederland". Ook werd het boek *Evolutionair Leiderschap* van de mede-oprichter van het CHE-NL Peter Merry aan het publiek gepresenteerd. Wijffels schreef het voorwoord voor dit boek.

Het publiek kreeg een perfect georganiseerde voorstelling voorgezet. Terwijl het hele gebeuren op film werd vastgelegd, konden we op grote schermen *close-ups* zien van degene die het woord voerde. Door de opstelling van twee steile tribunes tegenover elkaar met een smalle strook voor de sprekers in het midden ontstond er al snel een intieme sfeer. De lezingen van de sprekers werden afgewisseld met oefeningen, zoals het uitvoeren van de *wave* – eerst simpelweg van beneden naar boven, daarna volgens de stelregel die veel mensen zal zijn ontgaan: blij zitten als de drie mensen voor je een symmetrisch patroon vormen (bijvoorbeeld: zittend/staand/zittend, of staand/staand/staand), maar ga staan als dit patroon asymmetrisch wordt. Een aardige illustratie van het gegeven dat het verbreken van symmetrie leidt tot nieuwe patronen. Al snel was de chaos compleet, wat volgens de gespreksleidster dan ook een illustratie was van de chaostheorie... Ook treffend was de oefening iemand op de tegenoverliggende tribune in het vizier te nemen en je af te vragen hoe die persoon zich een betere wereld voorstelde.

Herman Wijffels opende de rij sprekers met een korte impressie van hoe hij zich de nieuwe koers voorstelde. Deze zou de nadruk minder leggen op industrie, maar meer op informatie (daarbij de industrie niet uitsluitend maar insluitend, indachtig het *transcend-and-include principle* van Ken Wilber). Ook een hernieuwde aandacht voor de natuur zou daarvan een belangrijk kenmerk zijn – Wijffels is voorzitter van de Vereniging Natuurmonumenten. Vooral vrouwelijke waarden in het algemeen zouden daarin naar zijn verwachting centraal komen te staan. In de gezondheidszorg zou de nadruk niet langer liggen op wat mensen niet (meer) kunnen, maar op wat ze (nog) wel kunnen, vanuit de *empowerment*-gedachte.

---

¹¹ Met toestemming overgenomen uit het transpersoonlijk tijdschrift *Panta* nr. 42. Zie verder voor het gedachtegoed van Ken Wilber: > <http://www.integralworld.net><

Sowieso zouden mensen meer moeten uitgaan van hun innerlijk en hun kracht, in plaats van zich te laten leiden door wat hun eigen milieu of cultuur ze voorschrijft. Ze zouden ook minder uit moeten zijn op de bevrediging van materiële behoeften. Ik vroeg me af hoe deze voorgestelde 'wending' dan precies te duiden viel binnen het bestaande politieke spectrum. Aandacht voor de natuur en het vrouwelijke (emancipatie) zijn traditioneel linkse waarden, terwijl het stellen van grenzen aan de verzorgingsmaatschappij meer een rechts thema is. Deze vraag bleef de hele avond eigenlijk onbeantwoord, alsof de sprekers zich voorstelden dat de nieuwe maatschappelijke koers geen raakvlak had met de bestaande situatie. In Nederland is er om de zoveel jaar sprake van een koerswijziging: na twee paarse kabinetten en twee Balkenende-termijnen lijken we nu weer een wending naar links te maken met Wouter Bos. Dit laveren tussen links en rechts is echter vermoedelijk niet wat de organisatoren voor ogen stond. Aangezien het begrippenkader van *Spiral Dynamics* deze avond vrij centraal stond, is het verleidelijk Wijffels' aanzetten tot een toekomstvisie daarmee nader te duiden.

Spiral Dynamics is kort gezegd een theorie over de ontwikkeling van waardepatronen in de mens en de samenleving, die door de Amerikaanse psycholoog Clare Graves – een tijdgenoot en geestverwant van Maslow – is ontwikkeld. Zij spraken over lagere en hogere behoeften, c.q. waarden. Beiden maakten ook een belangrijke tweedeling binnen hun model, Maslow tussen enerzijds gebreksbehoeften (*deficiency needs*) en zijnsbehoeften (*growth needs* of *being needs*); bij Graves is sprake van onderhoudsniveaus (*subsistence levels*) en zijnsniveaus (*being levels*). De overgang van de eerste reeks (*first tier*) naar de tweede (*second tier*) werd door Graves zelfs "een reusachtige sprong" (*a momentous leap*) genoemd. Wat huiselijker gezegd gaat het hier natuurlijk om de verandering van 'hebben' naar 'zijn'. Inderdaad een reusachtige wending... En beide fasen laten zich weer onderverdelen. Drie typen waardenorientatie zijn in dit verband relevant *Spiral Dynamics* duidt ze gemakshalve aan met kleuren: prestatiegericht/strategisch (ORANJE), communair/egalitair (GROEN) en integraal (GEEL).

Stadia wisselen elkaar daarbij af in hun nadruk op het individu, danwel op de gemeenschap. Zo is het ORANJE stadium meer op het individu en zijn prestaties gericht, is het GROENE stadium vooral een wij-stadium, waarbij de eisen van de groep en de cultuur gehonoreerd worden, en is het toekomstige GEEL stadium relatief gezien weer meer individualistisch. Binnen deze zigzagkoers kan de overgang van GROEN naar GEEL als een wending worden gezien (of als een 'verrechtsing' binnen het traditionele politieke spectrum, al gaat het hier dan om een vorm van rechts op een hogere wending van de spiraal. De overgang van ORANJE naar GROEN is eerder een 'verlinksing'. De waarden die Wijffels als wenselijk naar voren haalde leken mij voor het grootste deel bij het GROENE stadium te behoren: aandacht voor de natuur, het vrouwelijke, het innerlijk, de zachtere krachten – dit zijn in het algemeen waarden die door de prestatiegerichte ORANJE cultuur zijn onderdrukt. Alleen het streven bij arbeidsongeschikten om

meer te letten op wat ze wel kunnen in plaats van niet, zou je als voorbeeld van een GELE waarde kunnen zien. Het gaat daarbij, zo benadrukte hij, om het behoud van de gedachte van de verzorgingsstaat, maar met een accentverschuiving naar de eigen verantwoordelijkheid van de mens.

Een vergelijkbare polariteit vind je overigens terug in het traditionele links/rechts-denken. Vooral Ken Wilber heeft dit inzichtelijk gemaakt. Links ziet de oorzaken van menselijke en/of maatschappelijke problemen en hun oplossing veelal in de buitenwereld (de maatschappelijke structuren), terwijl rechts die in het eigen innerlijk legt (karakter, eigen inspanning). En heel interessant: beiden koesteren karikaturen over elkaar: rechtse mensen zijn voor links 'zakkenvullers'; linkse mensen zijn voor rechts 'potverteeders' – zelden komt het voor dat iemand links en rechts neutraal kan bekijken als halve waarden die samengevoegd kunnen en moeten worden binnen een integrale visie. D'66 heeft dat in Nederland geprobeerd, maar dan zie je op termijn dat mensen dat 'saaï' gaan vinden – voor halve waarheden lopen mensen immers sneller warm. Het interessante van *Spiral Dynamics* is nu dat aan de horizontale typologie van *links versus rechts* een verticale dimensie van groei wordt toegevoegd.

In *Spiral Dynamics* ziet men de opeenvolging van stadia als een proces waarbij het volgende stadium als het ware wordt opgeroepen door de uitwassen van het voorgaande stadium – of zoals men het uitdrukt, doordat de levensomstandigheden (*life conditions*) complexer worden, zodat een complexere benadering nodig is om deze problemen het hoofd te bieden. Zo roept het RODE stadium (impulsief/egocentrisch) de behoefte op aan de overkoepelende morele kaders van van het BLAUWE stadium (doelgericht/autoritair). Maar een teveel aan morele kaders wordt benauwend, wat het ORANJE stadium (prestatiegericht/strategisch) heeft opgeroepen, waarin wetenschap en economische welvaart een hoge vlucht hebben genomen. De excessen van deze materialistische vooruitgang hebben de GROENE sociaaldemocratie voortgebracht, met haar aandacht voor de kansarmen in de samenleving. Een teveel daarvan heeft de huidige problemen in de multiculturele samenleving veroorzaakt; en hierop zou een toekomstige GELE cultuur dan het passende antwoord kunnen zijn.

In het boek *Spiral Dynamics* lezen we een treffende beschrijving van een cultuur die beland is in de laatste fase van het GROENE denken (vrij vertaald, met weglating van het *SD*-jargon): "De laatste fase van GROEN gaat gepaard met twijfels over de effectiviteit van het collectivisme en een herontdekking van de individualiteit, die binnen die levensomstandigheden in de verdrukking was geraakt... De eerste desillusie met GROEN begint als de slinger omslaat [de wending!] van controle-van-buitenaf (communaal/collectief) naar controle-van-binnenuit. De eerste vragen die rijzen hebben te maken met de kosten van al die zorgverlening... Samenlevingen die de GROENE fase verlaten beginnen te beseffen hoe kostbaar het is om iedereen te onderhouden zonder daarvoor de een of

andere eigen bijdrage te verwachten, anders dan het aanwezigzijn bij het uitdelen van de bijstand. Dit wordt vooral duidelijk als de toenemende immigratie het leger behoeftigen doet aanzwellen... Sommige Noord-Europese landen bevinden zich in deze fase van ontwikkeling."¹²

Het staat op slechts twee bladzijden uit het hele boek, maar je zou wensen dat de auteurs anno 2006 een uitgebreidere *update* hiervan zouden geven, toegespitst op de Nederlandse situatie! De auteurs voorzien een terugval in economische zuinigheid, dogmatische rechtlijnigheid of manifestaties van ongebreideld egoïsme, als niet de stap vooruit kan worden gezet naar het volgende stadium van waardenoriëntatie. Valt eigenlijk niet de totale Nederlandse politieke situatie sinds de dood van Pim Fortuyn tot heden in dit kader te bezien?

Tijdens de avond werd herhaaldelijk de unieke situatie van Nederland benadrukt. Niet omdat we zulke bijzondere mensen zijn, maar omdat we door onze economische welvaart en sociale verworvenheden relatief gezien het verst zijn in het doorlopen van de fasen van sociaal-maatschappelijke ontwikkeling. Alleen een land met een hoog welvaartspeil kan het zich veroorloven een verzorgingsstaat in stand te houden en zal te maken krijgen met de uitwassen daarvan, die om een passende respons vragen.¹³ Nederland is als het ware een proeftuin waarin oplossingen kunnen worden bedacht voor problemen met multiculturalisme en de kosten van de zorg, die andere landen in de wereld vroeg of laat ook het hoofd moeten kunnen bieden. Dat wil niet zeggen dat deze experimentele gedachten door de rest van de wereld in dank zullen worden aanvaard; ieder land heeft zijn eigen stadiaspecifieke problematiek. Om maar eens iets te noemen: alle Chinezen willen nog steeds een ijskast en een mobieltje (iets waar westerse bedrijven met alle gretigheid op in zullen springen). Enige nuchterheid is daardoor wel geboden.

De voordracht van Wijffels kon in het kader van deze avond niet anders dan impressionistisch zijn, maar vraagt om nadere uitwerking en onderbouwing. In de daaropvolgende lezing van Ervin Laszlo, bekend auteur op het gebied van het holisme en het evolutionaire denken, werd een en ander in een groter kader gezet. Hij haalde daarbij breed uit en liet zien dat in de cultuurgeschiedenis perioden van relatieve stilstand (evolutie) werden afgewisseld door periode van relatief snelle verandering (revolutie). Zo zijn vrij abrupt uit de culturen van jagers en verzamelaars de landbouwculturen verschenen, die weer plaats hebben gemaakt voor de industriële stadscultuur. En volgens Laszlo bevinden we ons nu in een dergelijke tumultueuze periode van verandering, op weg naar een postindustriële samenleving – je zou ook kunnen zeggen: de informatiemaatschappij. Al snel bracht Laszlo zijn specialisme in de discussie door er keer op keer op te hameren dat wij uiteindelijk slechts een onderdeel vormen van de natuur en we de eisen van

---

¹² Don Beck & Chris Cowan, *Spiral Dynamics*, Engelse editie, pp. 271-272.

¹³ Het is dan ook niet toevallig dat het *Center for Human Emergence* voorlopig alleen in Nederland en Denemarken begint aan te slaan, en dan nog heel voorzichtig.

de natuur daarom niet ongestraft kunnen negeren. Geconfronteerd met de problematiek van de opwarmende aarde wordt de oproep een andere koers te varen ineens tamelijk urgent. Volgens Laszlo moet onze mechanistische visie plaatsmaken voor een organische. Deze overgang kan inderdaad als een reusachtige wending worden voorgesteld. Maar de vraag moet wel gesteld worden op deze analyse wel klopt. Zijn we uiteindelijk slechts een onderdeel van de natuur? – we zijn er afhankelijk van, maar dat is iets anders. Ken Wilber heeft in zijn hoofdwerk *Sex, Ecology, Spirituality* (1995) een zeer uitvoerige kritiek geleverd op deze in zijn ogen 'biologistische' visie, daarbij Laszlo met name noemend. Hij bestrijdt dat wij uiteindelijk onderdeel vormen van de natuur, de biologische dimensie is eerder onderdeel van ons wezen. Niet wat we gemeen hebben met de natuur, maar wat ons daarvan onderscheidt, is zijns inziens fundamenteel voor een spirituele visie. Hier liggen nog heel wat theoretische knopen om te ontwarren. Wilber benadert deze problematiek vanuit de menswetenschap, Laszlo vanuit de exacte wetenschappen van biologie en systeemtheorie.

De derde spreker, Don Beck, grondlegger van de *Spiral Dynamics*, beseft in ieder geval heel goed dat de belangrijkste ontwikkelingen zich juist in de sfeer van het mentale afspelen. Beck is net terug van een bezoek aan het Midden-Oosten, waarvan hij op de hem eigen wijze verslag deed. Hij poneerde de uitdagende stelling dat het in het huidige Midden-Oosten wat betreft de kern van het conflict niet om religie gaat, zoals het in het toenmalige Zuid-Afrika niet om ras ging. Veeleer zijn er botsende waardepatronen, die aan het licht gebracht moeten worden voordat aan een oplossing kan worden gedacht. Bij Beck zit je dus helemaal in de sfeer van de cultuurwetenschap en wordt een biologisch kader – terecht – verlaten. Beck gaat in dit opzicht verder dan Huntington, die in zijn werk *The Clash of Civilizations* betoogde dat de diverse cultuurgroepen – westers, Slavisch, Chinees, islamitisch, Afrikaans enzovoorts – op gespannen voet met elkaar staan. Beck voegt een verticale dimensie toe, waardoor inzichtelijk wordt dat mensen zich alleen in een bepaalde fase van hun ontwikkeling laten leiden door hun eigen cultuur, maar daar ook bovenuit kunnen groeien tot een wereldburger.¹⁴ Het zou te wensen zijn als dit gedachtegoed door een bekwaam journalist eens onder de aandacht werd gebracht van het krantenlezende publiek. Dat blijkt vrij lastig te zijn door de geheel eigen taal, compleet met een esoterisch aandoende kleurenleer, die in de *Spiral Dynamics* is ontwikkeld. En dat is jammer. Hopelijk wordt in het *Center for Human Emergence* die vertaalslag nog gemaakt. Peter Merry, die de avond afslot met een originele en kunstzinnige bijdrage aan de discussie, heeft in ieder geval in zijn boek *Evolutionair Leiderschap* al een poging gedaan de gronddenkbeelden van *Spiral Dynamics*, maar ook van Wilbers integrale theorie en van de inzichten van de spiritueel leraar Andrew Cohen toe te passen op de problemen van management en maatschappij.

---

¹⁴ Vergelijk ook Mark Heirman *Beschavingen botsen niet* en Ken Wilber *A Theory of Everything* voor verwante redeneringen.

Vriendschap¹⁵

Désanne van Brederode

Volgens cabaretier Hans Teeuwen is van het christendom niet meer over dan een handvol bange mensjes in dorpen rond de Veluwe. Zoiets beweerde hij in een homevideo die werd getoond in het programma *Profiel* - ditmaal over Ayaan Hirsi Ali. Veel atheïsten schilderen het christelijke geloof graag af als een restantje domheid uit langvervlogen en bovendien wereldvreemde tijden. Voor het gemak vergeten ze de tallozen die in naam van het geloof hebben gestreden voor rechtvaardigheid.

Onlangs zag ik een documentaire over de studente Sophie Scholl, lid van de verzetsgroep *Die Weisse Rose*, die zich liet inspireren door Christus. Vooral zijn uitspraak: 'Niemand heeft groter liefde dan hij die zijn leven voor zijn vrienden geeft', gaf haar de kracht zich tot de doodstraf aan toe tegen de nazi's te weren. Tijdens de verhoren loog ze, maar niet om daar zelf beter van te worden - Sophie Scholl loog om vrienden en verwanten in bescherming te nemen. Geloof kan aanzetten tot geweld, vernietiging, tot verraad van iedere medemens die niet hetzelfde gelooft als jij. Geloof kan ook de moed schenken om je tegen een corrupt systeem te keren, om het op te nemen voor mensen die niet eens durven te denken dat ze worden onderdrukt.

Ayaan Hirsi Ali heeft om begrijpelijke redenen gebroken met haar godsdienst. Daarmee is ze in mijn ogen geen ongelovige, zoals Luther geen ketter was - ze gelooft in haar idealen, met hart en ziel. Ik ben het vaak met haar oneens, maar voor geloofwaardige mensen heb ik *sowieso* respect. In geval van nood zou ik eerder de strijdbare atheïst Herman Philipse in vertrouwen nemen, dan Postbank-beschermengel Antoine Bodar.

Zeker vriendschap valt en staat met wederzijdse geloofwaardigheid. Veel van haar vrienden, onder wie het schrijversechtbaar Durlacher/De Winter, hebben het de afgelopen week stevig voor hun vriendin opgenomen - en terecht. Opvallend stil bleef Neelie Kroes, die destijds als een bijna verliefde vriendin Ayaan luidkeels promoveerde, toen ook rustig 5 burgeroorlogen bij elkaar verzon om te tonen hoe sterk ze was, die Ayaan zelfs kledingadviezen gaf. Waarom nu geen krachtig manifest van Kroes in de kranten, geen vurig pleidooi voor degene die het - *nota bene* in stilte - opnam voor lotverwante Taida Pasic en daarmee haar eigen vonnis tekende; waarom alleen maar een paar korte antwoordjes op vragen van de media? Waarom zat Neelie vrijdag alweer lachend op de eerste rang bij het onder ordinair gejoel gevoerde VVD-fractievoorzittersdebat? Trouwens, waarom kon Verdonk zo snel na de pijnlijke situatie alweer grappen maken, vrolijk vooruitkijken en praten over zorg als belangrijke, zo niet de belangrijkste waarde? Zijn dat vrienden, die

---

¹⁵ Column, uitgesproken in Buitenhof TV - zondag 21 mei

ginnegappend overgaan tot de orde van de dag? Ik geloof in de verantwoordelijkheid van het individu en draag in die zin het liberalisme een warm hart toe. Maar als het individu op cruciale momenten vergeet wat vriendschap is, is dit geloof net zo abject als elke andere vorm van fundamentalisme. Eigenbelang moet ook weer niet té wel begrepen worden.

Zijn wetten wetten en regels regels? ¹⁶

Henk Hogeboom van Buggenum

Dorien Pessers vindt het credo van Verdonk dat 'regels nu eenmaal regels zijn' een beladen kreet. In Buitenhof wees zij erop hoe Hitler in 1933 bepaalde, dat juristen in Duitsland geen kritische kijk meer mochten hebben op wetten. De wet viel daar toen samen met de moraal. In ons huidige natuurrecht echter, aldus Pessers, is bescherming van de mensenrechten altijd het uitgangspunt. De toepassing van de wetsregels hoort niet mechanisch te gebeuren, maar een uiting te zijn van zorgvuldigheid, redelijkheid, billijkheid, evenwichtigheid, proportionaliteit. De buitenlandse 80-jarige oorlogsveteraan, die na een defilé in Wageningen de verkeerde trein naar Arnhem nam en beboet werd omdat zijn plaatsbewijs niet klopte, was volgens haar een slachtoffer van een verkeerde interpretatie van regels. Men had hem wegens zijn verdiensten voor het land eerder een treintaxi naar Arnhem moeten aanbieden. Pim Fortuyn noemde zij een *gentleman* in vergelijking met Verdonk. Hij wilde weliswaar de grenzen sluiten voor buitenlanders, maar stelde ons land ten volle verantwoordelijk voor al diegenen die wij hier door een al dan niet slecht beleid hadden toegelaten. Dorien Pessers zag het als een vorm van wanbeleid om mensen die in de Nederlandse samenleving goed zijn ingeburgerd, die samen met ons aan tafel zitten, eten, discussiëren, spelen, zoals: Gümüz, Taida Pasic, de asielzoekers in de Friese dorpen, enz. het land uit te zetten. Het feit dat miljoenen mensen het elf uur durende debat over de denaturalisatie van Ayaan Hirsi Ali via de TV volgden, moest volgens haar psychoanalytisch worden geduid vanuit een onbewust en tot dusverre verzwegen schuldgevoel. Elke dag immers lezen we in de krant over schrijnende gevallen van uitzetting ... en we laten dit massaal gebeuren. Neem dat gezin uit Iran, dat een driejarig kind door een ongeluk verloor, hier begroef en vervolgens het graf door uitzetting niet meer kan bezoeken. Waarom Verdonk dan toch zo populair was? - vroeg Witteman. Pessers vermoedde dat de aanhang bestond uit "rancuneuze kleinburgers", die zelf wellicht ooit het slachtoffer van een strikte regel waren. Zij noemde het in ieder geval "onthullend en pijnlijk" dat veel mensen zich kennelijk zo door de rechtlijnigheid van Verdonk aangesproken voelen. Ondernemers van de VVD zouden in ieder geval moeten weten, dat regels nooit werken als ze strikt naar de letter worden toegespast. Na deze week begin je wel te twijfelen of we in de toekomst moeten streven naar een gekozen lijsttrekker, burgemeester e.dgl., aldus Dorien Pessers.

---

¹⁶ n.a.v. een interview in Buitenhof-TV op zondag 21 mei jl. door Paul Witteman met Dorien Pessers, hoogleraar rechtstheorie aan de VU en de UvA.

Voor u gelezen:

I - "Spontane ordening en de evolutie van proposities - Een onderzoek naar de ontologische status en betekenis van proposities in de metafysica van Alfred North Whitehead" - Doctoraalscriptie van Babs Jongman-Nix, faculteit der Wijsbegeerte Rijksuniversiteit Groningen, 27 mei 2005; referent: prof. dr. D.H.K. Pätzold, co-referent: prof. dr. A.J. Vanderjagt, derde beoordelaar: dr. A.M. Tamminga - 110 blzz. € 12,50 (inclusief portokosten)

Deze zeer doorwrochte doctoraalscriptie over Whitehead geeft mijns inziens antwoord op vragen, die in vorige nummers van ons tijdschrift *GAMMA* aan de orde zijn geweest. Daarmee kan ze een goed uitgangspunt vormen voor een verdere discussie over de convergentie van wetenschap en religie, welke wij ons met onze stichting Teilhard de Chardin ten doel hebben gesteld.

De schrijfster (verder aangeduid met B.) geeft nadrukkelijk aan, dat zij met haar studie over het werk van de wiskundige en filosoof Alfred North Whitehead (1861-1947) geen theologie bedrijft, maar deze louter ziet als bijdrage aan de metafysica. Whitehead (W.) zelf noemt deze metafysica een *philosophy of organism*. In deze metafysica ontstaat een beeld, dat we ook bij Teilhard de Chardin in diens werk over evolutie *Het verschijnsel mens* tegenkomen, namelijk dat van een onverdeelde werkelijkheid, waarin alles ontstaat *uit* en met elkaar verbonden is *in* een gigantisch proces, waarbij in essentie niets verloren gaat. Dit organisme van de werkelijkheid, waarin dus alles met alles verbonden is, verdeelt W. in een viertal hoofdcategorieën met een groot aantal ondercategorieën (...). Deze categorieën zijn: 1. de categorieën van het ultieme (3); 2. de zijns categorieën (8); 3. de verklaringscategorieën (27) en 4. de verplichtingscategorieën (9). B. gaat zeer uitvoerig in op het verband tussen deze categorieën en de inhoud van de door W. daarvoor gebruikte terminologie. Het vereist behoorlijk wat geduld en doorzettingsvermogen om jezelf een beeld te vormen van de wereld die achter de vele abstracte termen schuilgaat die W. gebruikt. Vaak zijn het neologismen en worden ze door B. onvertaald uit het Engels overgenomen, maar via vele citaten uit de veertien werken van W. uitputtend in het Nederlands behandeld.

Opmerkelijk is dat God niet tot de categorie van het ultieme behoort, maar tot dezelfde zijns categorie, waartoe alle entiteiten in de reële wereld behoren - dus ook u en ik. Het is de zijns categorie van de *actual entities*, ook wel genoemd *actual occasions*, waarvoor wij zeggen 'actuele gebeurtenis'. Tot de ultieme categorieën rekent W. slechts *creativity*, *many* en *one*. Het hele evolutieproces is een *concrecence*, een samengroei zou je kunnen zeggen, die verloopt van veelheid tot eenheid op verschillende niveaus. God vat in zijn *primordiale natuur* de veelheid van eeuwige objecten buiten de ruimte-tijd dimensie tot een eenheid samen. Alles in de werkelijkheid van tijd en ruimte zoals de wereld die ervaart (*prehendeert*) en gestalte geeft in zijn uitingen (*actual entities*), weerspiegelt iets van deze eeuwige objecten. Eeuwige objecten, *eternal objects*, zijn samen met deze *actual entities* dan ook echte zijns categorieën; het zijn de bouwstenen of de atomische eenheden van het universum. Maar nogmaals, we moeten ze niet als dingen maar als gebeurtenissen opvatten.

Alles is in wording en is dan ook een potentie voor dit worden.

Dat brengt ons op de brandende vraag of God in de opvatting van de procesfilosofie veranderlijk is¹⁷. Volgens Whitehead is God dat niet in zijn *primordiale natuur*, d.w.z. in de niet-temporele werkzaamheid, de alomvattende potentialiteit, waardoor de chaos als creatieve veelheid van 'eeuwige objecten' haar eerste limitatie en ordening kreeg opgelegd (p. 69)¹⁸. God is in die zin een filosofisch en geen theologisch concept en dit heeft als zodanig weinig overeenkomst met het gebruikelijke godsconcept. God is voor W. een ervaringsgebeurtenis die thuishoort in zijn metafysisch systeem, en deze gaat niet aan de werkelijkheid vooraf, maar beweegt zich met de stroom van de werkelijkheid mee. God is een werkzaamheid, zoals ieder van ons een werkzaamheid is. Vanuit deze abstractie is echter gemakkelijk een brug te slaan naar ons concrete beleven. In onszelf en in de ander kunnen we Gods werkzaamheid ervaren. B. wijst er dan ook op (in een voetnoot op blz. 99), dat bij W. aan het eind van zijn boek *Process and Reality* een christelijk getint godsbeeld van God-als-persoon doorschemert.

Wij, mensen, - *actual entities* - kunnen niets over God zeggen, en als wij dat toch willen, zijn we genoodzaakt ons in algemene abstracta te uiten. Wat we wel kunnen zeggen is, dat wij de onveranderlijke *primordiale natuur* van God via de door W. gebezigde logica in onze tijdruimelijke werkelijkheid ervaren in diens *consequente natuur*. En in deze *consequente natuur* ervaren wij God als veranderlijk, omdat wij deze in de loop van het proces steeds in een ander patroon van ervaringen beleven, steeds intensiever naarmate het proces van *conrescence* voortschrijdt. W. komt dan op een derde aspect van Gods natuur, de *superjectieve natuur*. Deze geeft datgene door in de tijdruimte, wat in de *satisfaction* wordt gevoeld. In mijn woorden wellicht: Bij de eerste ordening uit chaos zag God dat het goed was. B. schrijft: "In de *satisfaction* ligt het omslagpunt waar het temporele en het a-temporele elkaar ontmoeten, wanneer het zuiver individuele feit universeel feit wordt, d.w.z. als superject wordt opgenomen in de consequente natuur van de werkzaamheid God en mede het extensief continuüm vormt." (p. 81).

Mijns inziens kan hier aangeknoopt worden bij Teilhards begrip Omega als omslagpunt voor de gehele mensheid. In tegenstelling tot wat B. (en W.) op grond van Leibniz' monadenleer doen veronderstellen, verloopt echter het daarop gerichte proces van bewustwording niet door "ontvouwen, ontwikkelen, ontplooien" (o.a. p. 43) maar door *oprolling*, of - anders gezegd - door interiorisatie (zie *GAMMA* jrg. 13, nr. 1 p. 32-37).

II - Cees Dekker, Ronald Meester en René Woudenberg (red.): *En God beschikte een worm - Over schepping en evolutie*, Uitg. J.H. Kok bv., Kampen, 2006, ISBN 90225956-440, 410 blzz., € 24,90

Met bijdragen van:

Prof. dr. ir. Jan H. van **Bemmel** (1938 - natuurkunde); Prof. dr. ir. Arie van den **Beukel** (1933 - natuurkunde); dr. Gijsbert van den **Brink** (1963 - theologie); prof. dr. Vincent **Brümmer** (1932 - godsdienstfilosofie); prof. dr. Cees **Dekker** (1959 - moleculaire biofysica); dr. G. Sander van **Doorn** (1976 biologie) dr. Everard de **Jong** (1958 - r.-k hulpbisschop Roermond); prof. dr. Cornelis van der **Kooi** (1952 - theologie VU); prof. dr. Geurt Henk van **Kooien** (1969 - theologie); prof. dr. Jan **Lever** (1922 - biologie); prof. dr.

---

¹⁷ Zo meent Bonting te moeten vaststellen: "Bij Whitehead verliest *Deus Evolutor* zijn transcendentie en onveranderlijkheid". Ook de Duitse theoloog Loichinger denkt dat (*GAMMA*, jrg.12, nr. 5, p. 10-35).

¹⁸ M.i. valt er hier een verbinding te leggen tussen Bontings chaostheologie en de procesfilosofie.

Ronald Meester (1963 - wiskunde); dr. ir. Aart Nederveen (1974 - fysicus); prof. dr. Gerard Nienhuis (1944 - natuurkunde); dr. ir. Tjerk Oosterkamp (1972 - natuurkundige); dr. Stefan Paas (1969 - evangelisatieconsulent); dr. Juleon M. Schins (1964 - natuurkundige, wetenschapsfilosoof); dr. Taede A. Smedes (1973 - theologie); prof. dr. Piet Wesseling (1942 - numerieke wiskunde); prof. dr. René van Woudenberg (1957- wijsbegeerte).

N.B. de letters hierboven die vet zijn gedrukt worden hieronder met een bladnummer tussen haakjes gebruikt om te verwijzen naar de diverse bijdragen in het boek.

De titel van het boek is een citaat uit het bijbelboek Jona (4:7). Het brengt de overtuiging tot uiting, dat God werkzaam is in onze wereld, dus ook in het proces van de evolutie. Hiervan getuigen 19 geleerde wetenschappers en theologen, die op Everard de Jong, Juleon Schins en Ronald Meester na, allen belijdend protestant zijn. Hun standpunten zijn uitdrukkelijk niet die van het creationisme en het naturalisme. Immers, deze beide stromingen in het denken gaan ervan uit, dat 'schepping' en 'evolutie' twee begrippen zijn, die elkaar uitsluiten. Alle auteurs denken in dezen 'inclusief', d.w.z. zij zijn van mening, dat schepping en evolutie niet met elkaar in tegenspraak zijn. Dat betekent echter niet, dat sommigen van hen niet in bepaalde opzichten 'dogmatischer' zijn, meer vasthouden aan eigen concepten, dan anderen en dan ook eerder verdedigend dan convergerend naar voren komen. Dit is bijvoorbeeld het geval als "sommige vormen van procestheologie" als een gevaar worden gezien (P16) en als de vraag gesteld wordt of het toegeven aan de evolutieleer voor gelovige christenen niet tot een volledige 'capitulatie' zal leiden: "Trekt deze hele operatie niet de hele grondstructuur van de christelijke theologie - de trits 'schepping - zondeval - verlossing' uit het gelid?" (Br56). De "theorie van de gemeenschappelijke afstamming van alle leven is [immers'] niet verenigbaar met de structuur en de inhoud van het christelijk geloof. Vooral omdat dit geen ruimte laat voor een historische Adam en de zondeval" (Br80). "In 1950 schrijft Pius XII in zijn encycliek *Humani generis* dat uit het dogma van de erfzonde logisch volgt dat het hele mensengeslacht afstamt van één enkel ouderpaar. Dit gevolg heet *monogenese*". (S304).

Dat Rebecca Canina in 1987 op basis van mitochondriaal DNA heeft aangetoond dat alle huidige vrouwen afstammen "van één vrouw, die tussen de honderd- en tweehonderd-duizend jaar geleden geleefd heeft in Afrika", wordt als onderbouwing van dit dogma gezien. In dit kader ziet men een curieus genetisch vervolgonderzoek naar twee verschillende soorten hoofdluis, die parasiteerden op *Homo erectus* en op *Homo sapiens*, met bezorgdheid tegemoet (S306). Juleon Schins stapt zelfs uit de Katholieke Kerk "zodra natuurwetenschappelijk bewezen wordt dat er een nakomeling met geestelijke vermogens bestaat van mens en niet-menselijke hominide" (S311, vtn.29).

Dit voorbeeld maakt duidelijk hoe belangrijk het is om wetenschap te scheiden van religie en om theologische standpunten mede op grond van de wetenschappelijke inzichten te laten meewegen bij herziening van dogma's. Men zal er niet voor moeten schromen, dogma's aan te passen aan de inzichten van de tijd. Dat in "de katholieke visie op schepping en evolutie" niet wordt ingegaan op wat genoemd wordt de "meer speculatieve theologische bijdragen van bijvoorbeeld *Teilhard de Chardin* en de huidige aandacht voor de procestheologie" (J215) en slechts in een voetnoot verwezen wordt naar het werk van Palmyre Oomen over Whitehead en naar John Haught en Charles Hartshorne, lijkt dan ook een teken aan de wand: het dogma is heilig. Als namelijk de visie van deze natuurkundigen op evolutie wordt meegenomen in het denken, zal dit inderdaad leiden tot aanpassing van dogma's, maar

daarmee wordt het christendom noch aangetast noch verworpen. Integendeel, het instituut Kerk verjongt zich en wordt weer aantrekkelijk voor al diegenen, die nu hun toevlucht nemen tot bewegingen als New Age, omdat hun gevoel niet meer spoort met datgene wat de Kerk hun te geloven voorhoudt. Dan ziet men de vraag beantwoord: "Hoeveel evolutietheorie kan het christelijk geloof eigenlijk verdragen zonder op te houden christelijk geloof te zijn?" (Br57). Veranderingen in onze kennis van de wereld veranderen ook ons religieuze taalspel. "Het is de taak van de theologie om op creatieve wijze nieuwe modellen voor God uit de religieuze traditie te ontwikkelen en zo ervoor zorg voor te dragen dat de religieuze traditie geloofwaardig blijft en adequaat met betrekking tot de wisselende eisen van het leven" (Brü246/7).

Dat er "meer wetenschappers dan theologen waren die Darwins leer afwezen" (Br161) en dat de geschiedenis duidelijk laat zien "dat het geloof in God, de Schepper van het heelal, een krachtige stimulans was voor het ontstaan van de natuurwetenschap" (W340) is natuurlijk prachtig om te lezen en te beseffen. Maar we leven nu en moeten mensen proberen te motiveren vanuit het huidige wereldbeeld. Dat de *wijsbegeerte der wetsidee* van Dooyeweerd (W340)¹⁹ een inspiratiebron was en wellicht is, kunnen we ons voorstellen, maar ook die bloedt dood zonder herijking en aanvulling vanuit onze tijd.

We juichen het initiatief van Cees Dekker tot samenwerking met een groot aantal bevlogen wetenschappers en theologen zoals dat gestalte heeft gekregen in dit boek van harte toe. Zij maken ons bewuster van de vele vragen die rondom het fenomeen 'evolutie' spelen en van het feit, "dat de keuze tussen ontwerp en toeval niet met wetenschappelijke argumenten kan worden beslist" (N 269). "Het begrip toeval zoals gehanteerd door Dawkins, Gould en vele anderen is niet meer of minder wetenschappelijk dan het begrip ontwerp. Dat wil niet zeggen dat ze betekenisloos zijn, maar alleen dat ze binnen het kader van de natuurwetenschappelijke verklaringen niet bruikbaar zijn." (N278).

Algemeen wordt in dit boek de term 'ontwerp' ter aanvulling van het mechanisme 'mutatie' en 'selectie' dan ook verworpen (bv. M294). En hetzelfde geldt voor de toevoeging 'intelligent'. Ook al verwonderen wij ons nog zo over de complexiteit van bijvoorbeeld vliedervleugels, fruitvliegen, bijen, zeearenden, slangen, sluipwespen en de foetale bloedsomloop (B315/35). Dat gebeurt ook in een zojuist in Nederland verschenen boekje van de Duitse bioloog prof. dr. Wolfgang Kuhn († 1999) *Schepping of toeval?*²⁰ waarin wetenschap en geloof op oneigenlijke manier door elkaar worden gehaald. Dat noch de wetenschap noch het geloof met een dergelijke benadering van 'evolutie' gebaat is, kunnen we lezen in het artikel van prof. dr. Palmyre Oomen *Intelligent Design: Geen brug tussen natuurwetenschap en theologie*.²¹

De wetenschap moet zelf - buiten de religie om - op zoek gaan naar mechanismen, die ons onbevredigde gevoel omtrent de bewijskracht van Darwins leer kunnen verminderen. Dekker denkt daarbij aan horizontale genoverdracht, zelfkatalyserende systemen en RNA-regeling, naast de door Lynn Margulis gesuggereerde 'symbiose van organismen' (D373). Het laatste komt ook dicht bij de door Teilhard de Chardin waargenomen groei in

---

¹⁹ Zie P.G. Smelik "Herman Dooyeweerd (1894-1977): Zijn betekenis voor de natuurfilosofie" - *GAMMA*, jrg. 13 nr. 1 - maart 2006, p. 42-47

²⁰ Zie de bespreking van dit boekje in *GAMMA* jrg. 13 nr. 1 - maart 2006, p. 60

²¹ Zie *GAMMA* - jrg. 13 nr. 1 - maart 2006, pp. 04-12

samenwerking tussen organismen, die een verhoging van het bewustzijn van de omgeving met zich meebrengt en daarmee een verzadiging met informatie en een omslag naar nieuwe structuren. Samenwerking ... als dat eens de vrucht zou kunnen zijn die rijpt in de geest van allen die dit boek lezen. Met het oog daarop kan ik het iedereen aanbevelen.

III - Mark Heirman ²²: *Beschavingen botsen niet - In de tang tussen religie en cultuur*, Uitgeverij Houtekiet 2006, ISBN 9052408726, 240 blzz. € 19,95

Dit boek is alleen al daarom belangrijk, dat het voor eens en altijd poogt duidelijk te maken wat het verschil is tussen een cultuur en een beschaving. En Heirman overtuigt, omdat hij zijn argumenten historisch breed fundeert en filosofisch goed onderbouwt. Daarmee weerlegt hij de denkers vóór hem, die cultuur en beschaving min of meer door elkaar haalden. Bij alle spraakverwarring over deze begrippen stelt Heirman, dat cultuur datgene is wat volken van elkaar onderscheidt en beschaving juist datgene is, wat hen verenigt. Een beschaving verenigt door ontwikkelingen te steunen, die alle culturen doorkruisen - qua onderwijs, wetenschap, technologie, handel en economie - maar nog duidelijker vanuit wetten en rechtsregels die alle culturele verschillen overschrijden. We volgen de schrijver op zijn tocht door de geschiedenis van de menselijke beschavingen in China, het Nabije Oosten en Europa. Deze geschiedenis laat zien dat wetten en rechtsregels voor het eerst noodzakelijk werden toen er steden ontstonden. Deze waren in eerste instantie het gevolg van voorraadvorming door de landbouw. De overgang namelijk van het leven in nomadische groepen van jagers-verzamelaars tot agrarische gemeenschappen leidde allengs door de aanleg van voorraden tot een reeks van eerder ongekende activiteiten als opslag, verwerking en handel. Voor die tijd hadden groepen als jagers-verzamelaars elk volgens hun eigen ongeschreven regels of normen geleefd. Nu moesten deze 'culturen' door een overkoepelende rechtsorde met een gezamenlijk belang worden verbonden. Dat is nog steeds de opgave en de uitdaging van steden en hun vereniging in staten: het bindend element te vormen tussen diverse culturen. Culturen hebben hun vaste tradities en gewoonten, waardoor ze zich onderscheiden van andere. Zij leven als het ware van dit verschil en zullen hun eigenheid of identiteit ook ten koste van alles verdedigen. Dat de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington in zijn boek *Botsende beschavingen - Cultuur en conflict in de 21ste eeuw* (1997) een beschaving "de breedst mogelijke culturele entiteit" noemt, beschouwt Heirman dan ook als wezenlijk onjuist. Culturen kunnen met elkaar botsen of wedijveren omdat ze op behoud van het verleden zijn gericht; beschavingen botsen niet, omdat ze zich als gemeenschappelijk erfdeel van culturen op de toekomst richten.

En welke rol spelen religies in dat geheel? Heirman gaat uitvoerig op deze vraag in. Met voorbeelden wijst hij erop dat er volledig seculiere culturen bestaan en dat de begrippen religie en cultuur elkaar soms wel min of meer, maar dus zeker niet noodzakelijk dekken. Dat de Franse filosoof Henri Bergson in elke religie twee religies aan het werk ziet, namelijk een statische en een dynamische, een verdrukkend en een bevrijdend perspectief [zie: *Deux sources de la morale et de la religion* (1932)] bevestigt de opvatting van Heirman, dat - zoals elke beschaving - ook de Europese beschaving een yin-yangverhaal van tegengestelde

---

²² Mark Heirman (1947) is filosoof en publicist op het gebied van de internationale politiek. Hij is de tekstschrijver voor de Belgische premier Guy Verhofstadt en schreef vanaf 1995 elk jaar een boek waaronder *Oosterse dagen*, *Arabische nachten*; *Een republiek op keizersvoeten*; *De ontdekking van Europa*; *De Loge en het opus Dei*.

principes is, die alleen in hun samenhang zowel stabiliteit als vernieuwing garanderen. Er is in dit verhaal geen sprake van 'de opkomst en het verval' van culturen en beschavingen, maar de dubbele motor van een gestage vooruitgang (p. 40). Het is echter volgens Heirman "een universeel religieus dilemma, dat zelfs de monotheïstische religies die per definitie op de hele wereld gericht zijn, niet zonder cultuur kunnen. In vele opzichten is cultuur de prijs die religies voor hun verspreiding betalen. Die verspreiding maakt geen kans tenzij de religie zich soepel genoeg opstelt om grondig verschillende culturen te kunnen bewerken" (p. 46).

In die beschavingsrol van de religie past de procesfilosofie van Alfred North Whitehead, die religie omschrijft als 'datgene, wat de mens doet met zijn alleen-zijn'. Het is volgens Whitehead de individuele gelovige die het verschil maakt, en niet de gemeenschap of de cultuur die deze gelovige heeft voortgebracht. Tot de grote religieuze thema's die de verbeelding van de beschaafde mensheid niet loslaten behoren dan ook 'tonelen van alleen-zijn' zoals van Prometheus in de Kaukasus, Mohammed in de woestijn, de meditatie van de Boeddha, de gekruisigde op Golgotha' (p. 34).

Aan de basis van de moderne westerse beschaving (sinds de 18e eeuw) liggen de waarden van vrijheid, gelijkheid en broederschap (als collectieve, ja zelfs universele waarden), waardoor het individu voor het eerst in de geschiedenis centraal gesteld wordt in zijn rechten en plichten tegenover het geheel. In hoofdstuk 10 met als titel 'Cultuur, de dynamiek van het verschil' gaat Heirman in op het boek van de Antwerpse psycholoog Jacques Claes *Mijmeringen van de 20ste eeuw* (1999), waarin deze de mens omschrijft als *homo paradoxalis*. Dit wil zeggen, een mens die leeft tussen de geborgenheid en warmte van de cultuur enerzijds en de openheid en kilte van de beschaving anderzijds. Teilhard de Chardin ziet de positie van deze mens in het licht van zijn bewustwording, die groter wordt naarmate hij zich meer openstelt voor de ander. Het bewustwordingsproces van de mensheid ligt voor Teilhard in het verlengde van een innerlijke groei, die de hele evolutie kenmerkt. Max Wildiers gaf Teilhards werken na diens dood in 1955 uit en verbond deze later ook met de procesfilosofie van Whitehead. Meer dan eens citeert Heirman Wildiers in zijn boek als "de grootste Vlaamse cultuurfilosoof" van de 20ste eeuw (p.18). En het is ook niet voor niets, dat hij de Franse priester-bioloog Teilhard de Chardin het laatste woord geeft (p.225/6). Immers, "verhoging en verheffing waren veelgebruikte termen van de grootste visionair of ziener van de 20ste eeuw, Pierre Teilhard de Chardin". Deze stelde: "Als een kiem van planetaire afmetingen ontwikkelt en transformeert het denkend en organiserend vermogen van mensen het hele aardoppervlak, niet met het doel de eindeloze veelvuldigheid van het leven te ondermijnen of alle wezens hun eigenheid te doen verliezen, maar om ze in de levende eenheid van één enkel weefsel te versterken."

Een boek met een visie die hoop biedt in plaats van doemdenken. Aanbevolen!

IV - Guus Kuijer *Hoe een klein rotgodje God vermoordde* - Uitg. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2006, ISBN 90 253 2759 1, 168 blzz. , € 13,50

De meeste Nederlanders kennen Guus Kuijer van zijn vele boeiende kinderboeken. Het is verheugend dat hij in dit boek met de frisheid en onbevangenheid van een kind het geloof in God benadert. Daarbij profileert hij zichzelf nadrukkelijk als een ongelovige. In zijn geval is dat iemand die het geloof in God wil redden uit de rampzalige situatie waarin dit thans is terechtgekomen. God is namelijk voor hem een groots idee. Hij vindt, dat dit idee

omlaaggehaald wordt door de geïnstitutionaliseerde godsdiensten. Zij immers beschouwen de Bijbel en de Koran als het geopenbaarde woord van God. Kuijer ziet deze boeken evenwel als een menselijk bedenkensel, net zoals de goddelijke muziek van Bach. Als men die muziek met cirkelzagen uitvoert, is dat een belediging. Zo beledigt men God door hem af te schilderen als een Vader, die het offer van Zijn eigen Zoon aan het kruis aanvaardt. Men had na Gods ingreep bij het offeren van Isaak door Abraham beter moeten weten: Abrahams God is een God van liefde en barmhartigheid. Alle teksten die in de Bijbel getuigen van Gods wreedheid zijn volgens Kuijer terug te voeren op verkeerde menselijke interpretaties, die Gods grootheid verkleinen. Men zou die passages gewoon dienen te schrappen. Voor het belonen met de hemel en het dreigen met de straffen van de hel is volgens hem een goede psychologische verklaring. De introductie van hemel en hel in samenhang met het eeuwig leven sloeg aan, omdat zij liefde en wreedheid, die in het leven zo vaak met elkaar verweven zijn, zo keurig overzichtelijk scheiden en het leven daardoor draaglijker maken. Kuijer wijst erop, dat ook koningen met een goede naam van David tot Karel de Grote tot aan hun lippen in het bloed van hun slachtoffers stonden. 'Wijs bestuur' was een verwarrende combinatie van zorgzaamheid en wreedheid, hemel en hel. De hel komt dan ook niet voort uit de fantasie van de profeet: het is het beeld uit de martelkamer van het 'wijze bestuur'; de wijze koning zorgde, dat hij werd geliefd en gevreest (p. 146).

De mens krijgt het evenwel psychisch niet voor elkaar de wrede God van de goede God te scheiden. God blijft net als het leven een hutsput van goed en kwaad. De profeet werd echter ten onrechte tot God verheven en God gereduceerd tot 'wijze koning'. Met een gedicht van de Spanjaard Léon Felipe belijdt Guus Kuijer (p.151) zijn geloof, dat met Jezus het bewustzijn in de mensheid is geboren, dat de mens zelf God geworden is. Hij ziet voor ieder individu - gelovig en ongelovig - maar één weg: zelf te kiezen in overeenstemming met zijn geweten en tegen alles wat de ander ontkent of benadeelt. En hij schrijft: "*De seculiere wereld zou er goed aan doen niet elke religieuze gedachtegang als achterlijk af te doen, de religieuze wereld zou minder gemakkelijk de seculiere wereld goddeloos moeten noemen. Ik vrees, dat verstandige mensen uit beide werelden elkaar nog hard nodig zullen hebben nu een klein rotgodje God dreigt te vermoorden en in menig hart al vermoord heeft.*" (p. 158/9)

Dit inclusieve denken zou m.i. ook door Teilhard de Chardin volledig worden onderschreven. Het boek is daarbij met veel humor en verwijzingen naar de hedendaagse politiek en actualiteit geschreven; ik kan het u van harte aanbevelen. *HvB*

V - Harrie Smeets *Hoe god terugkwam in Kabou, Uitg. Free Musketeers, 1^e dr. mei 2006, ISBN 90-8539-367-1, 132 blzz., € 15,-*

Harrie Smeets zal voor menigeen geen onbekende zijn. In 1962 verscheen van hem de Prismapocket *Revolutie in Afrika* met op de achterflap onder zijn foto het volgende portret van hem: "H. Smeets is te Ottersum geboren in 1922; na zijn gymnasiale opleiding trad hij in een geestelijke orde die zich onder meer het missiewerk ten doel stelt. Aanvankelijk als commis-voyageur voor film en publiciteit aan de propaganda-afdeling van zijn eigen instituut verbonden, raakte hij - afkomstig uit een Limburgse kunstenaarsfamilie - betrokken bij de vernieuwing en vormgeving van missietoonstellingen (Amate, Civitas Dei, Expo Brussel). In 1958 vertrok hij voor drie jaar naar Senegal. Na een bezoek te hebben gebracht aan een vijftiental Afrikaanse landen, waarbij hij ook de gelegenheid had Albert Schweitzer in Lambarene te leren kennen, keerde hij in 1961 terug. Thans is hij opnieuw werkzaam als manager voor missie-publiciteit."

We zijn nu 44 jaar verder. Harrie is inmiddels 84 jaar en gelukkig gehuwd. Het ideaal echter, dat hij als priester had, heeft hij nooit opgegeven: de wereld moest anders, beter. Het instituut Kerk heeft volgens hem echter niet begrepen 'hoe'. Ook in *GAMMA* heeft hij herhaaldelijk van zijn kritiek op de praktische invulling van het geloof vanuit de Kerk getuigt²³. In Kabou - een staat in Azië, die men tevergeefs op een landkaart zal zoeken - herinnert dan ook meer aan het evangelie dan wat in de westerse leeglopende kerken gebruikelijk is. Voor de mensen in Kabou zeggen de woorden 'ongelovig' en 'god' helemaal niets. Wel staan er vanuit een ver verleden nog steeds kerken en onderhoudt men deze vanuit een soort monumentenzorg uit respect voor de verre voorouders. Rond 1975 krijgt het Vaticaan lucht van het bestaan der Kabouten. De paus zendt twee monsignori om er bekeringswerk te verrichten. Zij worden op wel zeer ingrijpende wijze verrast door de natuurlijke seksuele omgang van deze mensen. Het is amusant te lezen hoe dit ertoe leidt, dat de paus de monsignori van hun celibataire verplichtingen ontslaat en welke rol zij vervolgens in Kabou gaan spelen. Door hen en door Solovic²⁴ (de kleinzoon van de Russische 'filosoof van de Liefde') komt het staatje uit zijn isolement. De laatste heeft namelijk een techniek uitgevonden, die de draden versterkt van vrede en gerechtigheid, waardoor alles in de natuur met elkaar verbonden is. Ene Tele² onderbouwt in een wetenschappelijk tijdschrift, o.a. gesteund door Sheldraak² en Lyn Mc Taggerman², dit idee van de elektromagnetische mens.

Op verzoek van het Vaticaan schrijft een Indiase missionaris in 2004 een rapport over de ontwikkelingen van het bekeringswerk in Kabou. Dit rapport wordt nog door de Kerk doodgezwegen. U kunt dit veranderen! Lezen dus.

VI- Peter Russell *De brug tussen wetenschap en God - Het mysterie van bewustzijn en licht* Uitg. East-West Publications, Den Haag 2003, 112 blzz. , € 14,50

Voor ons ligt een goed leesbaar boekje met negen korte hoofdstukken, voorafgegaan of verrijkt door een keur aan citaten vanuit de westerse traditie van denkers als Alfred North Whitehead, Augustinus, Max Planck, Carl Jung, Erwin Schrödinger, Werner Heisenberg, Ralph Waldo Emerson en uit de oosterse traditie van Boeddha, A.K. Coomaraswamy, Sri Aurobindo, de Dalai Lama, Patanjali, Sri Nisargadatta Maharaj, uit de Tao Te Ching, de Ashtavakra Gita enz. enz.

De schrijver Peter Russell studeerde cum laude af in de natuurkunde en de experimentele psychologie aan de universiteit van Cambridge, Engeland, en behaalde een titel in de computerwetenschappen. Hij bestudeerde meditatie en oosterse filosofie in India en na terugkeer, deed hij onderzoek aan de universiteit van Bristol in de neurofysiologie van meditatie. Als auteur en docent onderzocht hij de mogelijkheden van het menselijk bewustzijn, waarbij hij oosterse wijsheid en de ontdekkingen van de westerse wetenschap integreerde. Hij gaf lezingen over de gehele wereld waarin hij zijn inzichten over de aard van het bewustzijn, mondiale veranderingen en de menselijke ontwikkeling toelichtte. Zijn

---

²³ Jrg. 8 nr. 6 (dec., 2001); jrg. 9 nr. 1/2 (febr./ april 2002); jr. 10 nr. 5 (okt. 2003); jrg. 11 nr. 1 (febr. 2004) en jrg. 11 nr. 6 (dec. 2004).

²⁴ De *GAMMA*-lezer zal hierin zeker een speelse verandering herkennen van de namen Solovjov (jrg. 11, nr. 2 p. 17-19), Gerrit Teule (boek: 'De elektromagnetische mens'), Rupert Sheldrake en Lynne McTaggart (jrg. 11 nr. 4 , 34-39).

vorige boeken zijn *The TM Technique*, *The Brain Book*, *The Upanishads*, *The Global Brain Awakens*, en *Waking up in Time*. Volgens de uitgever zijn de boeken van hem bij een aantal universiteiten verplichte literatuur. Ze zijn in vijftien talen vertaald (p. 109).

Na 30 jaar onderzoek naar de aard van het bewustzijn, komt Russell tot de conclusie, dat er niets is in de natuurkunde, de scheikunde en de biologie dat opheldering over onze innerlijke wereld geeft. Ons onvermogen het bewustzijn te verklaren zal de westerse wetenschap op een bepaald moment de stoot geven tot wat de Amerikaanse filosoof Thomas Kuhn een 'paradigmaverschuiving' noemt. Al onze huidige wetenschappelijke paradigma's zijn nu gebaseerd op de aanname dat de fysieke wereld de werkelijke wereld is en dat ruimte, tijd, materie en energie de fundamentele componenten van de werkelijkheid zijn. Russell noemt dit ons 'materialistische metaparadigma'. Hierin wordt het bewustzijn eenvoudig genegeerd. Russell vindt echter dat wij een nieuw wereldbeeld moeten ontwikkelen, waarin het bewustzijn een wezenlijk deel van de werkelijkheid is. In deze zienswijze sluit hij aan bij het denken van Teilhard de Chardin. Dat wordt ook duidelijk aan titels van hoofdstukken als 'Een bewust universum', 'Het licht van het bewustzijn', 'Het bewustzijn als God'. Uitvoerig gaat hij dan ook in op het pantheïsme en het panentheïsme als mogelijkheid tot convergentie van de wereldbeelden van wetenschap en geest. Daarbij noemt hij nadrukkelijk de filosofie van Alfred North Whitehead, Pierre Teilhard de Chardin en Sri Aurobindo (p. 100).

Een boek dat dus geheel past in het streven van ons Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie. Wij bevelen het dan ook van harte aan.

VII - Max van der Linden *Hersenen & gedrag - Evolutie, biologie & psychologie*, Uitg. Boom, Amsterdam 2006, ISBN 90 8506 138 5, 264 blzz., € 29,50

De schrijver Max van der Linden (geb. 1973) is cum laude afgestudeerd in de psychologie en wetenschaps- en technologiedynamica; hij doceert vanaf 1997 aan de Universiteit van Amsterdam. Na het lezen van zijn boek is men aardig op de hoogte van de vorderingen tot op dit moment in de cognitieve neurowetenschap, het interdisciplinaire vakgebied dat zich bezighoudt met de werking van ons brein en met de vraag hoe ons gedrag van hieruit wordt gestuurd. Enerzijds slaagt hij er uitstekend in de structuur en de functies van het brein mede aan de hand van foto's en tekeningen bij de tekst ook voor de leek inzichtelijk te maken. Anderzijds daagt hij de lezer met interessante en gemakkelijk uitvoerbare proefjes her en der in het boek uit om de materie via de eigen ervaring te verwerken.

Omdat het inzicht in de structuur, de opbouw en de werking van het brein zoals hier nauwelijks in werken over neurofilosofie wordt geboden, is het boek tevens een goede inleiding daarop. Wij denken dan bijvoorbeeld aan het werk van J. den Boer²⁵, dat overigens door Van der Linden ook enkele malen in hoofdstuk 10 wordt geciteerd. Dit hoofdstuk gaat over het bewustzijn. Tegenover elkaar bestaan daarover twee *monistische* opvattingen: die van het *materialisme*, dat het bewustzijn volledig uit de materie verklaart - alles is stoffelijk, dus ook de geest - en die van het *idealisme*, dat de stof uit een geestelijk beginsel verklaart. Over het idealisme schrijft Van der Linden: "Er zijn op dit moment weinig tot geen empirische neurowetenschappers die achter een pure vorm van idealisme staan" (p. 219).

---

²⁵ Johan A. den Boer *Neurofilosofie - Hersenen, 'bewustzijn', vrije wil* - Uitgeverij Boom, 2003/4, ISBN 9053528997, 340 blzz., prijs € 28,- [zie de recensie in *GAMMA*, jrg. 13 nr. 1, p. 59]

Zeer actueel met betrekking tot opvattingen van sommige biologen over de vrije wil is de vermelding van het experiment van Benjamin Libet (1983), waaruit de conclusie werd getrokken dat ons bewustzijn achterloopt bij neurofysiologische activiteit: bij het initiëren van een beweging weten we pas bewust wat we doen als het brein het besluit al heeft genomen (p. 220). Op grond van dergelijke experimenten zou men kunnen komen tot ontkenning van de vrije wil, met alle implicaties voor onze rechtspraak vandien²⁶. Ook Van der Linden signaleert dit gevaar. Hij schrijft: "Steeds meer advocaten proberen strafvermindering te bepleiten voor hun cliënten door te wijzen op verminderd functioneren van hun PFC (prefrontale cortex) [...] Van het feit, dat de rechter tegen moordenaar Filliagi in de VS neurobiologische argumenten niet meetelde, zegt hij: "En dat is maar goed ook" (p. 209). Immers, zo voegt Van der Linden er in zijn epiloog aan toe, bijna alle experimenten worden uitgevoerd op volwassen mensen, die een taakje dienen te doen in een steriel lab, terwijl er op een of andere manier gegevens van hun brein worden verzameld [...] Het gaat daarbij om processen die relatief makkelijk te repliceren en te kwantificeren zijn en bij voorkeur ook nog in kleinere processen opgedeeld kunnen worden. Dat werkt bijvoorbeeld goed voor geheugen, perceptie, beweging, taal, maar moeilijker wordt het toch voor typisch menselijke processen als seksualiteit, nieuwsgierigheid, vriendschap, religiositeit, spel, tevredenheid, verwachting, voldoening enzovoort. [...] Het onderzoek betrof met andere woorden hanteerbare problemen, cognitieve processen die buigen voor het regime van cijfers, repliceerbaarheid, reductionistische en versimpelde formele modellen die zich hier en nu afspelen. (p.237/8). "De cognitieve neurowetenschap heeft tot nu toe geen onbetwistbare inzichten opgeleverd voor de discussie over verantwoordelijkheid en schuld" (p. 209).

Dat kan volgens Teilhard de Chardin ook niet. De vrije wil is in zijn visie geen statisch gegeven, maar neemt gelijktijdig toe met de complexiteit en het bewustzijn. Wat eventueel meetbaar is, zijn activiteiten die ook in het voormenselijke stadium van de evolutie al een rol speelden en toen nog veel meer onbewust werden verricht, dus zonder wilsbeschikking. Teilhard ziet geest en materie als twee aspecten of polen van dezelfde entiteiten, waarmee zijn uitgangspunt het midden houdt tussen *monisme en dualisme* en erg sterk doet denken aan het door Van der Linden genoemde *Brain-Body-Context-System* (BBC): door een complex-dynamisch patroon van geest, lichaam en omgeving te vooronderstellen zouden we een theoretisch fundament hebben dat goed past bij correlatie tussen fysieke en mentale processen. Wetenschappers als A. Clark (*Being there: Putting brain, body and world together again* - 1997) en anderen denken in die richting (p. 221).

Dat alles neemt niet weg dat door de analyse van het brein met de vele nieuwe technieken als fMRI (*functional magnetic resonance imaging*), PET (*positron emissie tomografie*) enz., die Van der Linden uitvoerig bespreekt (p. 241/54), waardevolle gegevens over de interactie tussen de diverse hersengebieden wordt verkregen. Op grond van deze kennis kan door

---

²⁶ Vgl. S.W. Couwenberg "Ontmaskering van de vrije wil: onze rechtspraak op de helling?" in het e-zine van de denktank *Waterland*, d.d. 17-04-2006, waaruit ik citeer: "Op een veel fundamenteeler niveau wordt ons systeem van recht en rechtspraak echter ter discussie gesteld en ondergraven door wetenschappers zoals de bioloog Dawkins, de biochemicus Kandel, de sociobioloog Wilson, de natuurkundige Rietdijk en vele anderen die de gangbare veronderstelling van de vrije wil en de daarop gestoelde persoonlijke verantwoordelijkheid van een ieder voor eigen gedrag op basis van wetenschappelijk onderzoek ontkennen. In tal van psycho-fysiologische experimenten, meent ook de psycholoog en columnist Ritsema, is bewezen dat de vrije wil niet bestaat evenmin als het bewustzijn of het denkende ego. Het zijn allemaal illusies, bijproducten van ingewikkelde kettingreacties op eiwitniveau in de hersenen."

toediening of afremming van o.a. neurotransmitters veel worden gedaan aan de bestrijding van psychische aandoeningen. Ook deze zaken worden in het boek uitvoerig belicht. Zo vermeldt Van der Linden, dat sinds 1990 in Nederland ongeveer één miljoen mensen anti-depressiva slikken, niet alleen tegen depressie, maar ook voor slaap- en angststoornissen (p. 33).

Vanwege de ruimte hier moesten vele facetten van dit boeiende boek - zoals de evolutie van taal - onbelicht blijven. Dat maakt hopelijk extra nieuwsgierig naar dit werk, dat niet alleen inhoudelijk erg grondig en actueel is, maar ook zeer toegankelijk en vlot is geschreven.

VIII - S.W. Couwenberg (red.): *Nederlandse en Vlaamse identiteit - betekenis, onderlinge relatie en perspectief* - CIVIS-MUNDI-jaarboek 2006, Uitg. Damon, Budel, - ISBN 90 5573 688 0 - 174 blzz. , € 14,95.

Deze publicatie sluit aan op het themanummer van het tijdschrift CIVIS MUNDI over België (1972) en de jaarboeken van 1998 en 2001, waarin de identiteit van Nederland centraal stond. Jarenlang werd die identiteit niet serieus genomen, maar sinds de terreuraanslagen en de Fortuyn-revolte (zie jaarboek 2004) staat deze sterk in de belangstelling. Dit temeer, daar ook over de toekomst van de Benelux binnenkort (2008-2010) moet worden beslist en vanuit Vlaanderen door de regering expliciet een alliantie met Nederland wordt voorgesteld. Couwenberg wil met dit boek, waaraan een aantal prominente Nederlandse en Belgische deskundigen hun bijdrage leverden, de discussie over deze onderwerpen bevorderen. Het wordt volgens velen hoog tijd, dat die alliantie er komt, wil Vlaanderen niet in provincialisme en Nederland niet in staatsnationalisme verzanden.

IX - J.M. Otto: *Sharia en nationaal recht - Rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat* - Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), A'dam University Press, 2006, ISBN 9789053568415, € 39,50

Dit boek richt zich op de verhouding tussen de sharia (islamitisch recht) en nationaal recht in een twaalfstal moslimlanden, van Marokko tot Indonesië, van Afghanistan tot Nigeria. Daarbij staat niet de tekst van de Koran of de Tradities centraal, maar het nationale recht in moslimlanden in historische, politieke en maatschappelijke context. Tot dusverre ontbrak zo'n verkennend overzicht over hetgeen de recente reïslamisering van het recht voor de nationale rechtssystemen in de verschillende moslimlanden inhoudt. Door het recht als invalshoek te nemen kan worden bepaald in hoeverre de sharia conflicteert met de mensenrechten. Dat blijkt slechts soms in enkele landen het geval. De sharia is geen vaststaand geheel van rechtsregels die gelden voor alle moslims. Ze is eerder een rechtsfamilie, waartoe vier sunnitische en drie shiitische rechtsstelsels behoren. De schriftgeleerden die de sharia bestuderen vormen een kruising van wat wij theologen (*ulama*), juristen (*fuqaha*) noemen en hun wetenschap (*fiqh*). In een voortdurend debat met hun voorgangers en tijdgenoten van de diverse scholen formuleren zij steeds opnieuw de wetten en regels als een blauwdruk van God voor het gedrag van de mens.

Een uitstekend rapport voor allen die de nuance en de convergentie zoeken en wars zijn van de polarisering, zoals deze in ons land door bepaalde partijen in de hand wordt gewerkt.

Pro-GAMMAatjes

- **Conferentie over Geloof en Politiek**, georganiseerd door de Wiardi Beckman-Stichting in samenwerking met het Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging in de PvdA. Voorzitter Jacobine Geel. **Plaats:** Koepelkerk te Amsterdam, **tijdstip:** 9 juni as. van 12.30-17.00 uur. **Programma en sprekers:** Jan Bank, Jacques Janssen over *(De)secularisering* (12.30 uur, waarna discussie met zaal); Gabriël van den Brink en Gerrie ter Haar over *De religie in het publieke domein* (13.25). Na de pauze vanaf 14.15-15.25 uur keuze uit 5 themagroepen: 1. *De actualiteit van de Doorbraak* (inl. Herman Noordegraaf), 2. *Onderwijs en religie* (inl. Marieke van der Werf en Rob Tielman), 3. *Kerk en staat in Europees perspectief* (inl. Annelies Pilon), 4. *Kerk en staat: de lokale praktijk* (inl. Haci Karacaer), 5. *Geloof en politiek: casus U.S.A.* (inl. Ruth Oldenziel). Na de pauze om 15.45 forumdiscussie over *Geloof en politieke beginselen*, m.m.v. Thijs Wöltgens, Naima Azough. Om 16.30 afsluitende bijdrage over *Sociaal-democratie en religie* door Job Cohen. **Deelname:** € 10,- (€ 20,- incl. lunch), overmaken op giro 3063 t.n.v. Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam o.v.v. "9 juni". Verder opgeven per e-mail >wbs@pvda.nl< of tel.: 020-5512255 uw 1ste en 2e voorkeur m.b.t. de 5 themagroepen en het al dan niet gebruiken van de lunch.
- **Wageningen - Symposium 'Over de grenzen van de wetenschap - Impliciete paradigma's in discussie' - Omschrijving:** Centraal staat de terechte macht van wetenschappelijke onderzoek en van de wetenschappelijke methodiek, maar ook de schaduwzijde van deze macht. De machtzijde is duidelijk en heeft zijn sporen verdiend, maar als het gaat over onderzoek naar plant, dier en mens kan het zijn dat de wetenschappelijke macht zo dominant is dat de methode van onderzoek de onderzoeker 'dwingt' om plant, dier en mens als machine te beschouwen. Op deze manier wordt de ingewikkelde psychosomatiek van de mens, maar ook die van het dier en misschien ook wel die van de plant omzeilt. Want de psychosomatiek leidt tot steeds onvoorspelbare uitkomsten en dit type uitkomsten past niet in het natuurwetenschappelijk onderzoeksmodel. Is er nu sprake van een misverstand of van een impasse? Daarnaast blijkt dat steeds meer studenten de huidige colleges weinig inspirerend vinden. Hun natuurlijke 'nieuwsgierigheid' wordt naar hun mening te weinig uitgedaagd. Nieuwe ideeën worden te makkelijk terzijde geschoven met het stempel 'niet wetenschappelijk'. **Sprekers:** prof. dr. Ger Vertogen, prof. dr. Matthijs Schouten, dr. Janice Jiggins, prof. dr. ir. Iteke Weeda - dagvoorzitter: dr. ir. Bob Cramwinckel - **tijd: woensdag 14 juni 2006** - Van 10.00 uur tot 16.30 uur - **plaats:** Hotel de Wageningse Berg, Generaal Foulkesweg 96, 6703 DS Wageningen - **deelname:** € 70,- p.p., studenten € 20,- inclusief lunch, koffie, thee en symposiummap. **Opgave:** door vóór 1 juni het bedrag over te maken op ING

67.34.15.554 t.n.v. OdR, Amersfoort. Uw deelnamebewijs en symposium-map liggen dan klaar voor u in de ontvangstruimte.

nadere informatie: Jan Diek van Mansvelt tel. 033 455 9423 - e-mail: JanDiek@vanMansvelt.nl óf Jan van Gils tel. 010 – 421 21 84 e-mail: jvangils@zonnet.nl

- **Hans Küng naar Nijmegen** - De bekende Duitse theoloog Hans Küng komt op **12 oktober as.** naar Nijmegen voor o.a. een lezing over het thema: *The Belated Birth of the Intellectual in the Islamic World*. Voor meer informatie: www.ru.nl/theologie
- Voor diegenen, die meer willen weten over de wijze waarop de gedachten van Teilhard de Chardin in onze tijd worden opgepikt en met andere denkrichtingen worden verbonden, verwijzen wij graag naar enige websites. Allereerst naar de prachtige site van **Benedict Broere**, die bij de lezers van *GAMMA* vanaf 1994-2005 bekend is uit zijn publicaties over **het systeem AOS** [Analyse - Omega - Synthese]: <http://members.chello.nl/b.broere/>
- Ook de site van **René Heeskens** <http://www.globalincome.org/> verdient onze aandacht. Hij geeft een realistisch vervolg aan **het Plan Kooistra**, dat voorziet in een basisinkomen voor iedereen in de wereld als oplossing voor het armoedevraagstuk. Onder de aanvankelijk door Kooistra gelanceerde naam **World Marshall Plan** (zie o.a.: *GAMMA*, jrg. 2 nr.2 1995, p. 07-09) wordt dit initiatief tevens in Duitsland door de Club van Budapest onder leiding van de bekende evolutiebioloog en schrijver Ervin Laszlo uitgedragen. Wie zorgt ervoor, dat Herman Wijffels ertoe wordt bewogen zijn invloed ook ten dienste van dit plan via het *Center for Human Emergence* (zie p. 44-48) in zijn komende functie bij de wereldbank aan te wenden?
- Veel (jonge) mensen willen hun steentje bijdragen aan de grote wereldvraagstukken. Zo ook Pascal Ploum. Zijn platform **Aardig Alternatief Perspectief** (AAP) - <http://members.home.nl/aapweb/index.htm> - blijkt geïnspireerd door o.a. Teilhard de Chardin en Neals Donald Walsch. Een "Ode aan de mensen van goede wil" en aan hen die "werken aan een betere wereld" zoals de schrijfster Jesse Goossens met haar boek *Vrouwen die de wereld veranderen* brengt de Stichting **Wereld Delen** in haar gelijknamige blad (dec. 2005, nr. 33- zie: www.werelddelen.nl). Het wijst er ook op hoe je kunt meewerken aan een duurzame wereld door "ambassadeur van de aarde" te worden en daarmee de beginselen van het *Earth Charter*, het Handvest van de Aarde, kunt bevorderen. Info: Jan Juffermans, tel. 0411-676885; e-mail: j.juff@zonnet.nl of bij het secretariaat Lokale Agenda 21 te Boxtel: tel 041-655911.